

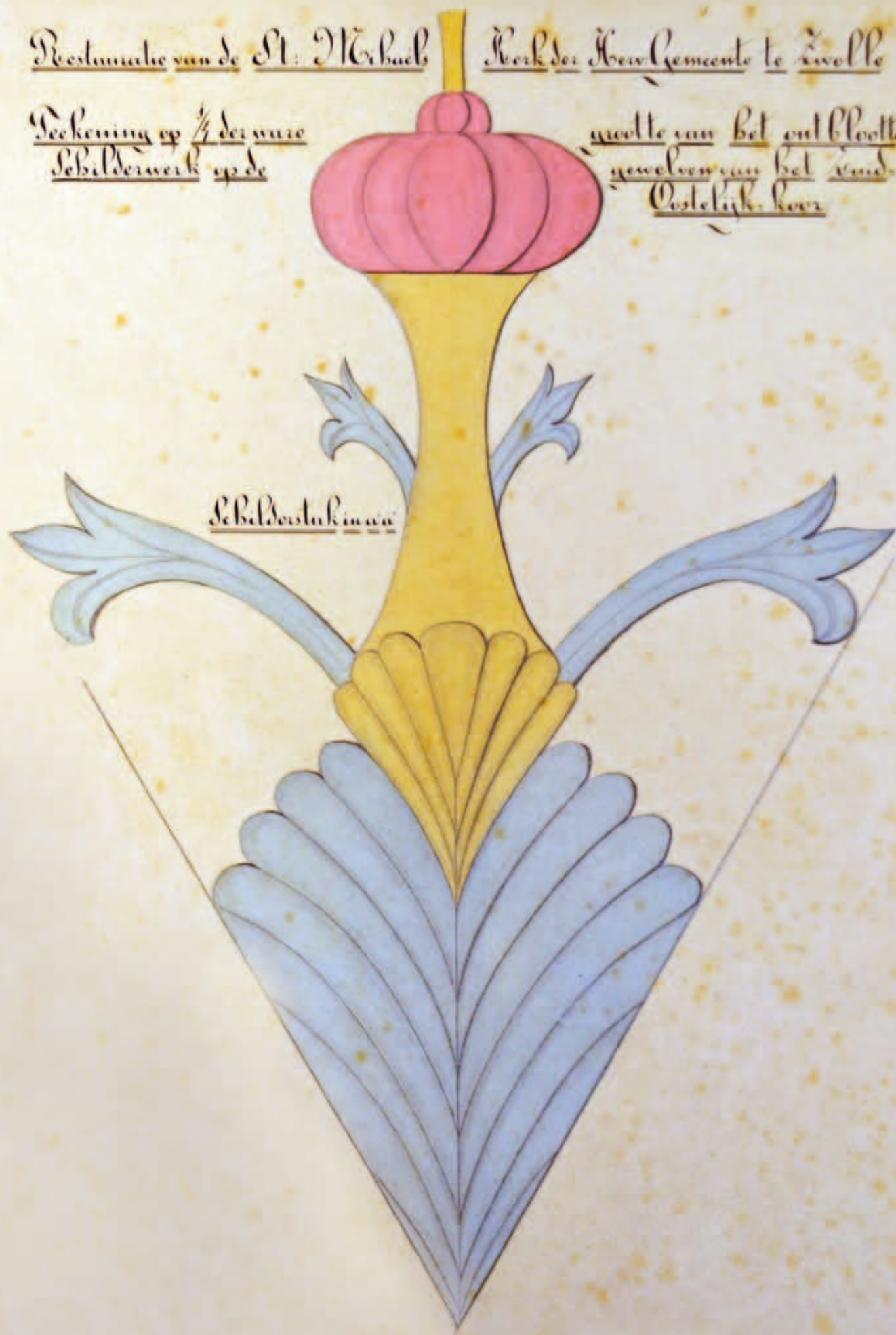
Restauratie van de St. Michael

Kerk der Heer Gemeente te Zwolle

Teekening op $\frac{1}{4}$ der ware
Schilderwerk op de

grootte van het omtfloothe
gewelven van het koud
Oostelyk koor

Schilderstuk in wa

JAARGANG 113, 2014, NUMMER 1

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE Dr. Marie-Thérèse van Thoor
(Technische Universiteit Delft)

REDACTIE

Prof.dr. Lex Bosman (Universiteit van Amsterdam)

Dr. Fredie Floré (Vrije Universiteit Amsterdam/
Universiteit Gent)

Dr. Reinout Rutte (Technische Universiteit Delft)

Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)

Dr. Guido Steenmeijer (*De Fabryck* – Bureau voor
Gebouwhistorisch Onderzoek)

Dr. Gabri van Tussenbroek (Bureau Monumenten &
Archeologie Amsterdam/Universiteit Utrecht)

Drs. Caroline Gautier (eindredacteur)

Leo Reijnen (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor auteursinstructies zie:

www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:
Bulletin KNOB

t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur

Postbus 5043, 2600 GA Delft

T 015 278 15 35

info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Algemeen: € 69,50; t/m 27 jaar: € 26,50;

vanaf 65 jaar: € 53,00; instellingen: € 132,50.

Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd.

U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

BUREAU KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft

T 015 278 15 35

info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. H.J.J. Lenferink (voorzitter), Drs. H.P. Jansen

(vice-voorzitter), Dr.mr. G. Medema (secretaris),

dhr. A.P.P. Met (penningmeester),

mw. Ir. J.J. de Graauw (lid), dhr. P.J.A. Baars (lid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK NPN drukkers, Breda

INHOUD

1 **BIANCA VAN DEN BERG**

De bouw van de monumentale Van Beverninghkapel in Gouda

18 **ERIK LIPS**

Nederlandse vakantiehuisen in het interbellum (1919-1939). Architectuur geeft vorm aan het buitenleven

32 **JACCO VROMEN**

De 'bemoeijingen' van Koch. P.J.H. Cuypers, F.C. Koch en de restauratie van de Grote Kerk in Zwolle 1875-1898

PUBLICATIES

- 50 Jan-Willem Oudhof, Arno Verhoeven en Ilse Schuur, *Tiel rond 1000. Analyse van vier opgravingen in de Tielse binnenstad*
Michel Groothedde, *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening* (recensie Marcel IJsselstijn)
- 54 Wim Weve, *Huizen in Delft in de 16de en 17de eeuw* (recensie Gabri van Tussenbroek)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Detail van documentatietekening van

F.C. Koch uit 1884 van de bewaard gebleven gewelfschilderingen in het zuidoostelijke koor van de Grote Kerk in Zwolle (Archief NAI Rotterdam)

Achterzijde: B. Merkelbach en Ch. Karsten, zomerhuisje in Schoorl, 1935 (in: W. Retera Wzn., *Het Moderne Interieur*, Amsterdam s.a., 71)

© 2014 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

DE BOUW VAN DE MONUMENTALE VAN BEVERNINGHKAPEL IN GOUDA

BIANCA VAN DEN BERG

INLEIDING

Aan de zuidzijde van de kooromgang van de Sint-Janskerk te Gouda bevindt zich de voormalige grafkapel van de familie Van Beverningh die tussen 1668 en 1674 tot stand kwam (afb. 1).¹ Deze kapel doet met zijn indrukwekkende marmeren front en beeldhouwwerk

niet onder voor andere belangrijke grafmonumenten uit die tijd zoals die voor Maarten Tromp in de Oude Kerk in Delft, voor Carel Hieronymus van In- en Kniphuizen in Midwolde en voor Jacob van Wassenae Obdam in de Grote Kerk in Den Haag.²

Hieronymus van Beverningh, de opdrachtgever van de grafkapel, was bij leven een beroemd en gerespecteerd diplomaat en staatsman en zijn hoge status is goed af te lezen van de rijke uitvoering van zijn kapel.

▲ 1. Het front van de Van Beverninghkapel in 2013 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

2. Hieronymus van Beverningh en zijn vrouw Johanna le Gillon (met luit) geschilderd in 1670 door Jan de Baen.
De tuinen refereren aan de liefde voor exotische planten (Rijksmuseum Amsterdam)

De kwaliteit van het werk wijst op een getalenteerde ontwerper en op beeldhouwers die we moeten zoeken onder de belangrijkste zeventiende-eeuwse kunstenaars.

Tijdens het onderzoek naar de totstandkoming van de kapel in het Streekarchief Midden-Holland bleek aldaar een aanzienlijk dossier aanwezig te zijn dat goed inzicht geeft in de gang van zaken rond de bouw van de kapel. Het dossier telt een groot aantal brieven, rekeningen, offertes en bestekken die betrekking hebben op de aankoop, de totstandkoming en het onderhoud van de kapel.³ Zij verschaffen ons niet alleen een goed beeld van de bouw van de kapel en van de meesters en werklieden die erbij betrokken waren, maar ook van de aanvoer van de materialen.

Dit artikel gaat in eerste instantie in op het ontwerp en de uitvoering van de kapel, op basis van deze en andere archiefbronnen. Vanwege de rijkdom aan informatie over de problemen met betrekking tot de aanvoer van het marmer uit Carrara zal in het tweede deel aandacht worden besteed aan dit marmertransport.

DE OPDRACHTGEVER

Hieronymus van Beverningh werd op 25 april 1614 in Gouda geboren en doorliep er de Latijnse School. Daarna studeerde hij aan de universiteit van Leiden waarna hij zich in Gouda als advocaat vestigde.⁴

Op eenendertigjarige leeftijd werd hij schepen van de stad en een jaar later werd hij naar de Staten van Holland afgevaardigd. In april 1655 trouwde hij in de Nieuwe Kerk te Amsterdam met Johanna le Gillon (1635-1706), lid van een aanzienlijke Amsterdamse familie.

Van Beverningh bleef Gouds regent, maar ontwikkelde zich daarnaast tot een belangrijke staatsman van de Republiek. Zo werd hij in 1653 tot lid van de Staten-Generaal benoemd en stond hij aan het hoofd van het gezantschap dat naar Londen werd gezonden om met Oliver Cromwell te onderhandelen over vrede tussen Groot-Brittannië en de Republiek. De onderhandelingen resulteerden in 1654 in de Vrede van Westminster.

De Goudse vroedschap was erg gesteld op haar autonomie en had weinig op met stadhouder Willem III die openlijk streefde naar meer bevoegdheden en middelen. Net als de leden van de Goudse vroedschap was ook Van Beverningh, die goed bevriend was met Johan de Witt, aanvankelijk niet erg Oranjegezind. In de loop van de jaren zestig van de zeventiende eeuw begon Van Beverningh echter over te hellen naar de orangisten. Uiteindelijk, in het Rampjaar 1672, stonden het Goudse stadsbestuur en Van Beverningh, mede ten gevolge van de acute oorlogsdreiging, pal achter Willem III.⁵

Ook na de Vrede van Westminster werd Van Beverningh nog vele malen voor missies en vredesonderhandelingen uitgezonden, die meestal succesvol verliepen. De man bleek een geboren diplomaat. Dat

wordt ook duidelijk uit de tekst die in het front van de kapel in het zwarte marmeren ovaal is opgenomen en waarin de vele successen van Van Beverningh worden opgesomd, zoals zijn aandeel in de Vrede van Breda in 1667.⁶ Op het portret dat Jan de Baen in 1670 van Van Beverningh maakte (afb. 2), heeft hij hem met het Verdrag van Aken uit 1668 weergegeven, bij de totstandkoming waarvan Van Beverningh een belangrijke rol had gespeeld.⁷ Dit wapenfeit was voor hem kennelijk zo belangrijk dat hij zich hiermee heeft laten portretteren.

De Van Beverninghs verkeerden in de hoogste kringen van Gouda en van de Republiek. In Gouda was Van Beverningh nauw verbonden met het stadsbestuur waarin hij zelf regelmatig zitting had en met de machtige familie Van der Dussen. Zijn neef Jacob van der Dussen was een aantal malen schepen, tesorier en burgemeester. Van Beverningh nam diens zoon Bruno van der Dussen onder zijn hoede en maakte hem gewijs in de diplomatieke wereld.

Verschillende Le Gillons waren getrouwd met leden van een van de invloedrijkste families in Amsterdam, de familie Backer. Ook in Den Haag had het echtpaar belangrijke connecties, wat niet alleen blijkt uit de vriendschap tussen Van Beverningh en Johan de Witt, maar ook uit de vriendschappelijke relatie met Constantijn Huygens, getuige de door deze zelf gecomponeerde stukjes voor de luit, die Huygens in 1670 Johanna toestuurde.⁸

Van Beverningh hield zich buiten de politiek ook bezig met exotische planten en met kunst en architectuur. Zijn liefde voor planten en tuinkunst blijkt ook uit het portret van Jan de Baen waar op de achtergrond uitgestrekte tuinen zijn weergegeven. Ook in zijn grafkapel vinden we in de decoraties exotische planten terug. In 1646 was hij librijmeester van de Sint-Janskerk en in die hoedanigheid liet hij de Librije in 1649 grootscheeps verbouwen. Hier waren volgens de bronnen overigens geen grote meesters bij betrokken.⁹ Uit de correspondentie over de Van Beverninghkapel blijkt dat Van Beverningh zelf nauw betrokken was bij belangrijke beslissingen over de uitvoering.

Na de totstandkoming van het verdrag tussen Zweden en de Republiek in 1679, waarbij Van Beverningh wederom een belangrijke rol speelde, trok hij zich uit het openbare leven terug op zijn landgoed Oud-Teylingen ofwel Huis te Lokhorst bij Warmond. Wel bleef hij curator van de Leidse universiteit. Vanaf dat moment wijdde hij zich tot aan zijn dood in 1690 voornamelijk aan zijn twee andere grote liefdes: het kweken van uitheemse planten en zijn uitgebreide bibliotheek. Zijn liefde voor boeken werd hem overigens fataal. Op 23 oktober 1690 viel hij tijdens het rangschikken van enkele boeken in de Leidse universiteitsbibliotheek van een trap. Hij overleed een week later aan zijn verwondingen en werd bijgezet in zijn Goudse grafkapel. Volgens Ignatius Walvis was hij 'kloek van persoon, grijs

Amsterdam 7. aug. 1668

Mijn Heer

hier neffens sendende v. E. een memorie der Blocken die noodich
souden weeten so tot het werck der model onder mij
berustende als om de Capelle binnen te beelden, als om
v. E. en huijs gheschiedenis Beeltenis a. temaaften, soek hebbe
eenighe Blocken daer by gheveeght die van v. E. sal tot den
ortende prijs sijn nemen, hebbe oeffens de memorie te
rijnlandtre voetmaet ghetekent. A. B. waernaer in
Italien daer sullen hebben te regulieren, ende indien soo
pertinent de maete der Steenen aldaer niet gheuonden
wriiden mogen inghevaar 3. a 4 duijn meer ofte minder
ghensmen woorden, Echter deslyck sijnde het selue
niet sijtengaency, het geene ghetecommandeert dient
is dat souden en alderwriten om der ghenomen worde
die gheuonden magt worden, alder sijnde sal met v. E.
calculeren op sijn naustedits steen te menageeren
ende het dierigh aen mij neemen, inder twijffel
sal v. E. praekten dat met den eersten bestelt wordet op dat
oet den winter daeren mogen vallen waertoe mijn
scherpsinnigheijt sal ghebruycken dat yett van magh
wtwerken ende ijdenswordich studeerende op het
best wtuallen van het binnen werck waertoe alnoch
het model van voor den sij mij solidende recommandeert
mij in sijn Ed. Ed. goede gratie aen wie verdyue

Sijn D. V. D. H.
B. E. Eggers

van hayren en flux van leden ten laatsten toe'.¹⁰ Zijn vrouw Johanna le Gillon overleed in 1706 en werd eveneens in de Goudse kapel bijgezet.

DE AANKOOP

Het paste bij de status van de Van Beverninghs om in een stadskerk een eigen luisterrijk grafmonument te laten bouwen. Al in 1666 had Hieronymus van Beverningh zijn oog op een oudere grafkapel in de Sint-Janskerk laten vallen. Op dat moment was deze echter nog in bezit van Willem van Blois van Treslong en stond bekend als de IJzeren Kapel.¹¹ Op 6 oktober 1668 werd de koop definitief gesloten en begon de verbouwing tot de kapel zoals we die vandaag de dag nog kennen. Hij koos daarbij voor de duurste variant waarbij het geheel in marmer werd uitgevoerd.¹²

DE BEELDHOUWERS

De hoge kwaliteit van zowel het ontwerp als de uitvoering van het front van de Van Beverninghkapel wijst erop dat hier gerenommeerde meesters aan het werk zijn geweest. Bij onderzoek ter plaatse zijn van beeldhouwers geen initialen aangetroffen, maar de archiefbronnen geven wel enkele namen prijs. De eerste die we tegenkomen is Bartholomeus Eggers. Op 7 augustus 1668 schrijft hij aan Van Beverningh hoeveel blokken marmer hij nodig heeft om het model dat bij hem berust te kunnen uitvoeren. Het gaat er om de beeltenis van Van Beverningh en zijn 'huisghesien', ofwel zijn familie, te kunnen maken en de kapel van binnen te bekleden (afb. 3).¹³ Het betreft materiaal voor het interieur van de kapel want het marmer moest 'het alderwitste datmen vinden kan tot beeldwerck' zijn. Het front van de kapel is uitgevoerd in geaderd marmer en wordt in de stukken apart omschreven als 'de tuin van de kapel'.

Eggers is niet de enige beeldhouwer van naam die uit de stukken naar voren komt. Artus Quellinus moet bij de voorfase van de kapel betrokken zijn geweest. In zijn brief van 15 oktober 1669 schrijft Dirck Tulp aan Van Beverningh dat Quellinus een tekening voor de kapel heeft geleverd.¹⁴ Tulp schrijft dat alles van die tekening is 'geobserveert wat aengaet de Ornamenten en ciereels'. Aangezien Quellinus in augustus 1668 is overleden en Eggers getuige de correspondentie vanaf augustus 1668 de opdracht had aangenomen, mogen we aannemen dat het aanvankelijk in de bedoeling lag dat Quellinus het beeldhouwwerk voor de Van Beverninghkapel zou verzorgen en dat hij al een aantal zaken had getekend. Na zijn overlijden moet Bartholomeus Eggers de daadwerkelijke uitvoering hebben overgenomen.

Quellinus was in de periode 1650-1665 in Amsterdam gevestigd.¹⁵ Hij was daar de belangrijkste beeldhouwer bij de bouw van het nieuwe stadhuis dat tussen 1648 en 1665 verrees. Hij leidde in die periode veel getalenteerde beeldhouwers op, die belangrijk zijn ge-

worden voor de Nederlandse beeldhouwkunst in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Onder hen bevond zich Bartholomeus Eggers, die lange tijd met Quellinus samenwerkte en een nauwe band met hem had. Een illustratie van die nauwe band is de getuigenis van Bartholomeus en zijn broer Jacobus bij het opstellen van het testament van Quellinus.¹⁶

Eggers was niet alleen een bekende van Quellinus, maar ook de Gouwenaars kenden zijn werk. In 1668 had hij namelijk onder leiding van Pieter Post het reliëf voor de Goudse Waag vervaardigd. Van Beverningh heeft echter niet alleen in Gouda kennis kunnen maken met het werk van Eggers, maar ook in Den Haag, waar Eggers in 1667 werkte aan het grafmonument van Jacob van Wassenauer Obdam in de Grote of Sint-Jacobskerk. Zowel Eggers als Quellinus behoorden tot de belangrijkste beeldhouwers die in die tijd in de Nederlanden werkzaam waren.

Ook Jacob Roman (1640-1716) was bij de totstandkoming van de kapel betrokken. Roman begon zijn carrière als beeldsnijder en werkte pas later als architect. Op 5 september 1668, als hij nog als beeldsnijder werkzaam is, doet hij opgave van de kosten van een afgietsel van het ontwerp van de kapel. Bovendien legt hij uit dat hij de tekeningen nog even houdt omdat hij nog enige 'boetseersals van de cieraden' (ornamenten) moet maken.¹⁷

Ten slotte werden bij de uitvoering van het werk werklieden betrokken die hun sporen hadden verdiend in het bouwvak. Zo werkten ze in dezelfde periode aan prestigieuze opdrachten in Gouda zoals de waag, de voorbouw van het Catharinagasthuis aan de Oosthaven en het stadhuis.¹⁸ Ook voor andere werkzaamheden dan het beeldhouwwerk liet Van Beverningh dus gerenommeerde vakmensen aantrekken.

HET FRONT EN HET INTERIEUR VAN DE KAPEL

In een 'Memorie tot Verclaringe van de Teyckeningen' wordt verwezen naar een tekening met onderdelen die van letters zijn voorzien.¹⁹ De tekening zelf is verdwenen, maar de beschrijving van de letters in de brief maakt duidelijk hoe het werk moest worden uitgevoerd en daaruit blijkt dat het hier om het front gaat. Zo wordt aangegeven dat in de middenpartij van het front een zwart ovalen toetssteen (in dit geval zwart marmer) moest worden geplaatst met daarin een tekst. Verder wordt omschreven waar de festoenen, doodshoofden, putti, de vaas en overige decoraties moeten worden aangebracht (afb. 4). De lauwerkransen en de spijlen van de hekwerkjes moesten volgens het bestek in koper worden uitgevoerd.²⁰ Het beschreven front heeft de eeuwen vrijwel ongeschonden doorstaan. Alleen de wapenschilden zijn afgehakt, in 1795 tijdens de Franse bezetting.²¹

De archiefbronnen bevatten ook aanwijzingen over het interieur van de kapel. Van het interieur zelf is helaas niets bewaard gebleven, ook geen afbeelding of

4. Detail van de urn met putti op het midden van de kapel (Henkjan Sprokholt)

beschrijving, maar het moet er indrukwekkend hebben uitgezien. Er wordt gesproken van tombes met twee staande en twee liggende beelden met portretten.²² Het gaat om twee marmeren tombes met beelden van Hieronymus van Beverningh en zijn vrouw Johanna le Gillon.²³ Uit de brieven blijkt dat het marmer voor de tombes daadwerkelijk in Gouda is aangekomen en we kunnen ervan uitgaan dat ze inclusief de beelden zijn gerealiseerd. Wanneer de tombes zijn verdwenen is niet duidelijk, maar de Franse tijd, toen ook de wapenschilden werden vernield, ligt voor de hand.²⁴

Het dossier bevat tevens enkele schetsen zoals die voor de borstwering van het front (afb. 8) en een plattegrond van de kapel met daarin aangegeven de toegang tot de grafkelder (afb. 6). Speciaal voor de kapel zijn ook gebrandschilderde glazen geleverd, want de Goudse glasschilder Daniël Tomberg komt enkele malen in de rekeningen voor.²⁵

DE ARCHITECTUUR VAN HET FRONT

Het front van de Van Beverninghkapel is symmetrisch en bestaat uit vijf delen waarvan de twee buitenste en

de middelste smaller zijn dan de twee overige, waarin zich de doorgangen bevinden (afb. 1). De traveeën zijn van elkaar gescheiden door pilasters met overhoekse ionische kapitelen. In het middendeel is het cartouche geplaatst waarin de al eerder genoemde zwarte toetssteen is verwerkt. Beide buitenste traveeën zijn gevuld met wapenschilden en de twee brede traveeën zijn voorzien van deuren met hekwerk. Het geheel is voorzien van een hoofdgestel waarvan het opbollende fries boven de deuren is gevuld met laurierblad en boven de overige drie traveeën met bladwerk, cartouches en hoorns. Bovenop het hoofdgestel zijn aan de buitenzijden wapenschilden geplaatst en in het midden een urn die wordt geflankeerd door putti. Ertussenin bevinden zich doodshoofden met lauwerkransen. De lauwerkransen symboliseren overwinning en vrede, wat verwijst naar de reputatie van de diplomaat Van Beverningh als 'peysmaker'. Dat geldt overigens ook voor andere plantaardige elementen in het beeldhouwwerk zoals het gebruik van olijf- en palmtakken.

Een zwart gepleisterd vlak boven dit front wordt aan de bovenzijde afgesloten door een ver uitstekende hou-

5. Eind twintigste-eeuwse kopie van het reliëf van de Waag in Gouda uit 1668. Het origineel werd door Bartholomeus Eggers vervaardigd en bevindt zich tegenwoordig in de Waag (Henkjan Sprokholt)

ten kroonlijst. Op dit muurvlak is nog beeldhouwwerk in marmer aangebracht met in het midden wapens en tekstvelden en aan weerszijden hangende trofeeën waarin allerhande exotisch fruit en planten zijn verwerkt. De uitheemse planten verwijzen naar Van Beverninghs liefhebberij op dat gebied.

Na het overlijden van Quellinus, die hoogstwaarschijnlijk verantwoordelijk was voor het ontwerp van het beeldhouwwerk van het interieur werd Eggers ingeschakeld voor de uitvoering. Mogelijk was Quellinus tevens verantwoordelijk voor het ontwerp van het front, maar dat blijkt niet uit de stukken en de architectonische opzet in Hollands classicistische stijl maakt het juist aannemelijk dat daar een bouwmeester bij betrokken is geweest. Het totale front lijkt te zijn gebaseerd op een vierkant van 20 Rijnlandse voet of 240 duim, waarvan de onderste helft wordt gevormd door het marmeren front, en de bovenste door het zwarte pleisterwerk met marmeren ornamenten.²⁶ In de verdere indeling van het marmeren front, dat dus uit twee vierkanten van 120 voet bestaat, lijkt gebruik

te zijn gemaakt van de in de zeventiende eeuw geliefde maatverhouding 1:√2.²⁷

Samenwerking tussen bouwmeester en beeldhouwer bij dergelijke projecten was niet ongebruikelijk, zoals onder andere blijkt uit het ontwerp voor het grafmonument dat in 1651 voor de Amsterdamse burgemeester De Graeff is gemaakt.²⁸ Aan dat monument werkten hoogstwaarschijnlijk bouwmeester Jacob van Campen en beeldhouwer Quellinus samen. In het bestek van de Van Beverninghkapel wordt expliciet naar dit specifieke voorbeeld verwezen vanwege de afgewogen verhoudingen van het monument.²⁹ Dat is ook een interessante indicatie voor het nagestreefde kwalitatieve niveau van de kapel. Een ander voorbeeld van een grafmonument dat tot stand kwam dankzij de samenwerking tussen bouwmeester en beeldhouwer is dat van Maarten Tromp in de Oude Kerk in Delft uit 1653. Het beeldhouwwerk werd verzorgd door Rombout Verhulst, maar het ontwerp was van de hand van Pieter Post.³⁰

Van Campen overleed in 1657 dus hij kan niet bij het

ontwerp van het Goudse front betrokken zijn geweest. Als we op zoek gaan naar een andere architect, blijkt al snel Pieter Post een goede kandidaat te zijn. Het werk van Post kenmerkt zich door symmetrie en een geometrische ordening gecombineerd met weelderig beeldhouwwerk van festoenen, krullende acanthusranken, trofeeën en putti.³¹ Hij was korte tijd betrokken bij de bouw van het stadhuis in Amsterdam en kende de daar werkzame beeldhouwers Quellinus en Eggers.³² Bovendien was Post bekend bij Van Beverningh. Van Beverningh kwam voor zijn werk vaak in Den Haag waar hij Post en zijn werk leerde kennen. Zijn goede vriend Johan de Witt had Post in 1652 persoonlijk ingeschakeld voor een nieuw vergadergebouw van de Staten van Holland aan het Binnenhof.³³ Abraham van Beveren, een familielid van Hieronymus en een belangrijke regent in Dordrecht, schakelde Post in voor de bouw van zijn woonhuis De Onbeschaamde aan de Wijnstraat aldaar, dat tussen 1650 en 1653 tot stand kwam.³⁴ Van Beveren was net als Van Beverningh meerdere malen gedeputeerde van de Staten van Holland, lid van de Raad van State, lid van de Gecommitteerde Raden van Holland en afgevaardigde in de Staten-Generaal. Ook het werk van Post in Dordrecht heeft Van Beverningh waarschijnlijk gekend.

Kort voor de bouw van de Van Beverninghkapel werkte Post aan de Goudse waag. Voor die opdracht bezocht hij Gouda tussen 6 juli 1667 en 9 november 1668 driemaal.³⁵ Jacob van der Dussen, de eerder genoemde neef van Hieronymus, was door het stadsbestuur benoemd tot lid van de bouwcommissie van de Waag.³⁶ Van Beverningh zelf was in 1668 een van de twee burgemeesters.³⁷ Het lijkt geen twijfel dat Van Beverningh de werkzaamheden van Post in die periode nauwgezet heeft gevolgd en het is zelfs niet ondenkbaar dat Post op zijn voorspraak naar Gouda is gehaald.

Ook de betrokkenheid van Eggers bij de uitmontering van de kapel kan worden verklaard uit diens aanwezigheid in Gouda, waar hij samen met Post werkte aan de waag (afb. 5).³⁸ De beeldsnijder Jacob Roman was niet betrokken bij de Waag, maar ook hij was geen onbekende voor Post. Jacobs vader Pieter Roman (1607-1670) was verantwoordelijk voor het fijne gedetailleerde houtsnijwerk in de meeste gebouwen van Post in en om Den Haag.³⁹ Jacob verbleef al van jongs af aan in de omgeving van Post.

HET MATERIAAL ⁴⁰

De Van Beverninghkapel is uitgevoerd in Carraramarmer en voor de handel in en de aanvoer van dat materiaal naar Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw, vormen veel brieven in het dossier een belangrijke en interessante bron. Italiaans marmer was in de eerste helft van de zeventiende eeuw vooral als gevolg van de Opstand moeilijk naar de noordelijke Nederlanden te vervoeren en werd hier daarom weinig gebruikt.⁴¹ Na de Vrede van Munster in 1648 verander-

de deze situatie en verwierf het Carraramarmer een belangrijke plaats in de architectuur van de noordelijke Nederlanden. Vanaf de jaren veertig ontstond in Livorno en Genua door de aanwezigheid van diverse vooraanstaande Amsterdamse handelshuizen de mogelijkheid om grote hoeveelheden Carraramarmer naar de Republiek te verschepen.⁴² Dit marmer werd in de onmiddellijke nabijheid van Livorno en Genua gewonnen en kon makkelijk naar Holland worden meegenomen als ballast op retourtochten.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw groeide Amsterdam uit tot een belangrijk centrum voor de marmerhandel, wat mede een gevolg was van de bouw van het nieuwe stadhuis waarin enorme hoeveelheden Italiaans marmer zijn verwerkt.⁴³ De bloeiperiode van de Nederlandse beeldhouwkunst valt waarschijnlijk niet toevallig samen met die van de marmerhandel. In Amsterdam was een aantal families in de marmerhandel actief zoals Bartolotti, Coymans, Godijn, Van der Stra(e)ten en Sautijn.⁴⁴ In de stukken die het Carraramarmer van de Van Beverninghkapel betreffen, komen echter geen namen van Amsterdamse handelaren voor.

Globaal gezien werden in Carrara twee soorten marmer gewonnen: het witte *statuario* dat vooral in de beeldhouwkunst werd toegepast en het geaderde *arabescato* dat vooral in de bouwkunst en voor decoratieve sculptuur werd gebruikt.⁴⁵ Ook voor de Van Beverninghkapel is een aantal grote blokken wit marmer aangevoerd die voor het interieur en de tombes en beelden bestemd moeten zijn geweest. Het front is namelijk uitgevoerd in geaderd marmer.

Van Beverningh kon gebruik maken van zijn netwerk bij de uitvoering van het project. Zo blijkt uit de brieven dat neef Bruno van der Dussen de tussenpersoon was die zich bezighield met de coördinatie van de werkzaamheden aan de kapel en de aanvoer van materialen. Met hem werd veel van de correspondentie gevoerd en hij onderhield vervolgens het contact met zijn oom.

De aanvoer van het marmer voor de kapel verliep niet zonder slag of stoot. Pech kwam overigens wel vaker voor. Zo werd Hendrick de Keyser in 1618 door de Staten-Generaal, de opdrachtgever van het grafmonument van Willem van Oranje, aangesproken op het feit dat de vervaardiging ervan zo lang duurde. De Keyser liet daarop weten dat een schip met marmer tijdens de reis was vergaan.⁴⁶

Uit een extract van de notulen van de Admiraliteit van Amsterdam blijkt dat op woensdag 15 augustus 1668 toestemming werd verleend om in opdracht van Hieronymus van Beverningh enige blokken marmer te verschepen van Livorno of Genua onder leiding van de kapiteins Tol en Van Bergen.⁴⁷ De eerstvolgende vermelding van marmer, alweer uit de notulen van de Admiraliteit, dateert van 14 februari 1669.⁴⁸ Blijkens

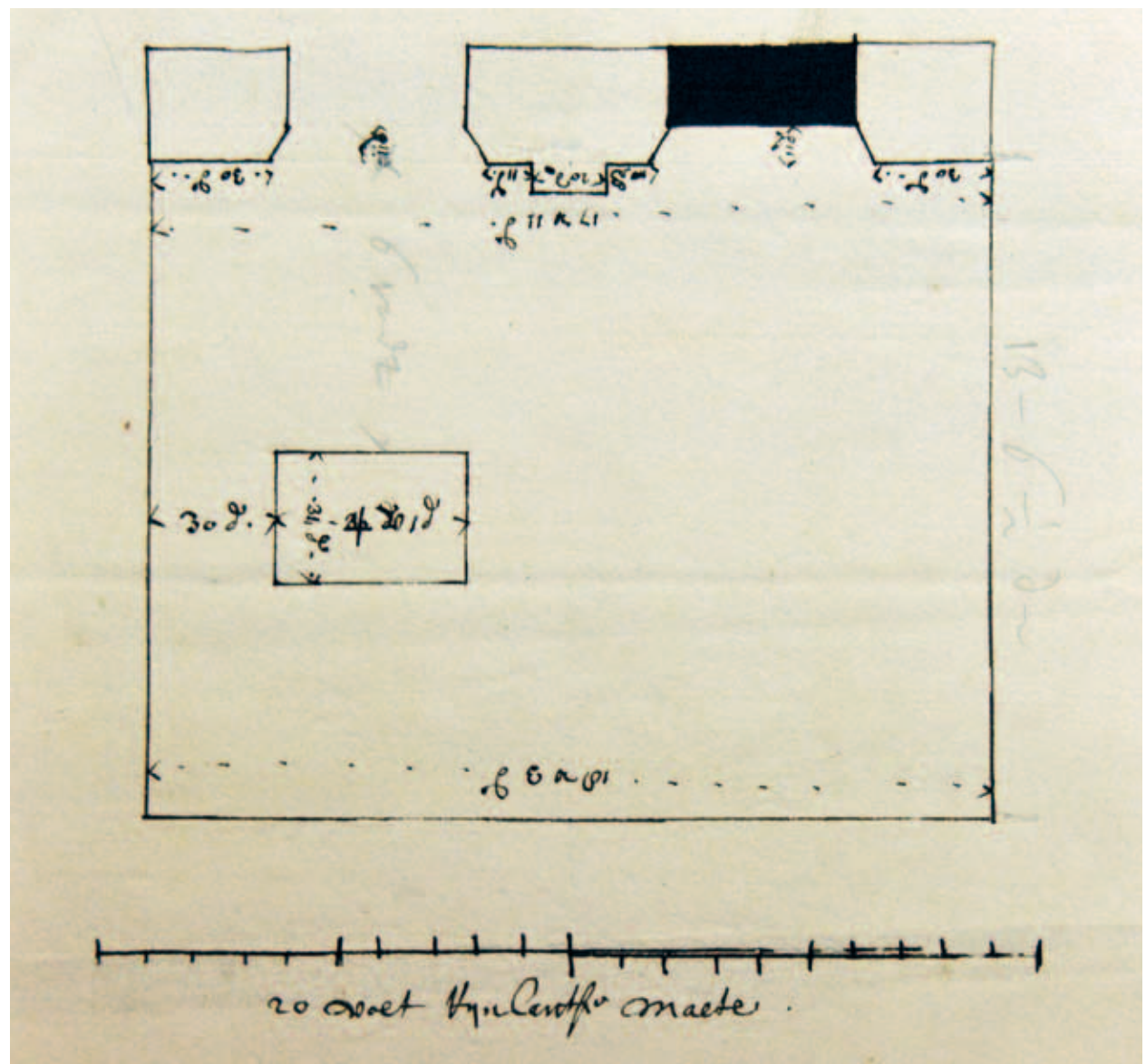
dit document was het jaar ervoor aan Van Beverningh inderdaad toestemming verleend voor het transport van een partij Italiaans 'marmersteen' in de schepen van 'oorlogs deeses collegii', maar was dit nog steeds niet gebeurd. De Admiraliteit verordonneert dan de steen alsnog te transporteren. Dat oorlogsschepen tevens voor het vervoer van luxe goederen zoals goud en juwelen werden gebruikt is al langer bekend, maar voor het vervoer van marmer in oorlogsschepen zijn minder aanwijzingen voorhanden.⁴⁹ Uit het archief van de Van Beverninghkapel blijkt deze gang van zaken echter onomstotelijk en een post in het archief van Michiel de Ruyter bevestigt het marmertransport ten behoeve van de kapel.⁵⁰ Vermoedelijk heeft de positie van Van Beverningh als belangrijk diplomaat hierbij geholpen.

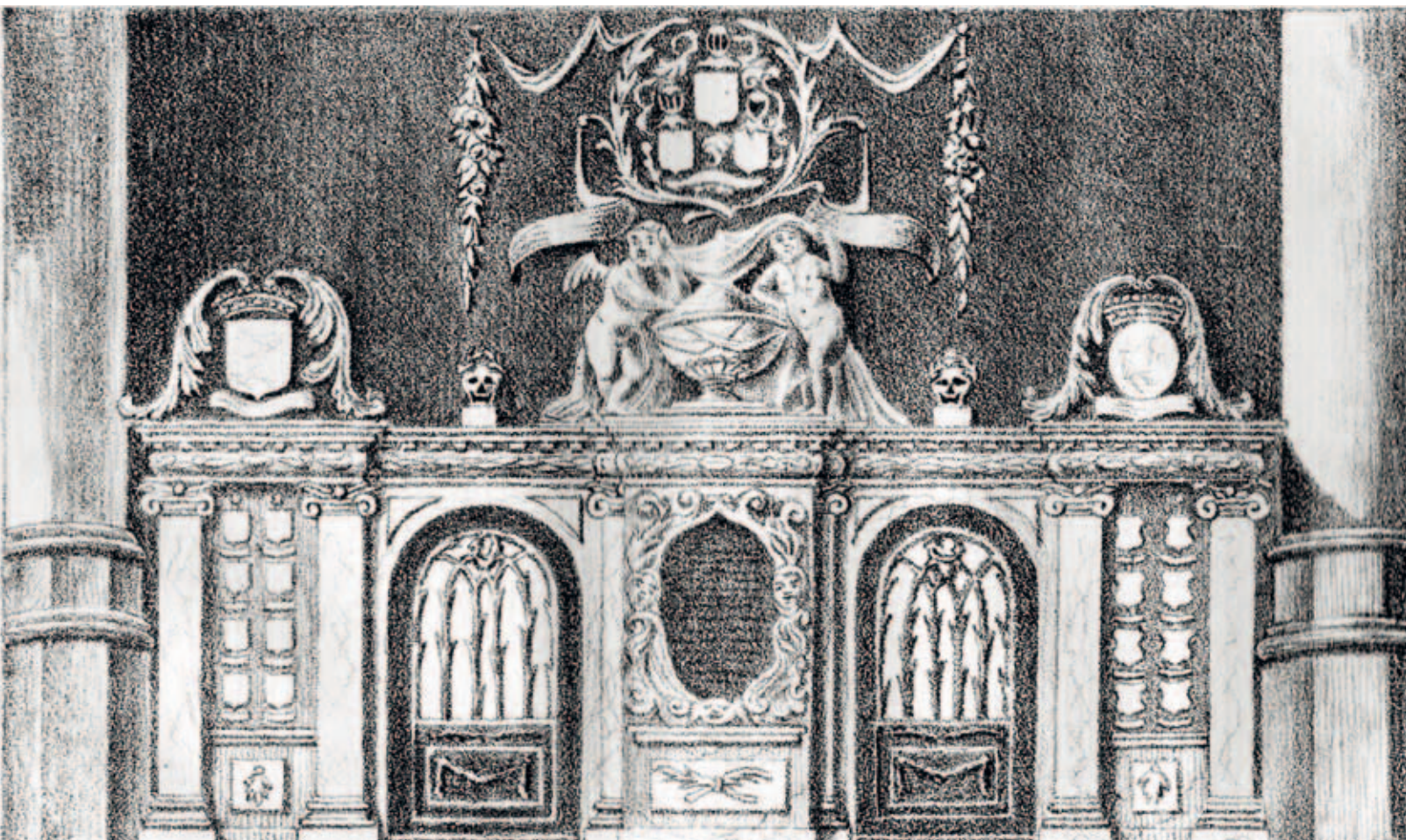
Op 4 juli 1669 volgt een brief aan de kapiteins Jan de Haen en Jacob Binckes waarin de Admiraliteit de ontstane situatie schetst⁵¹. In de brief wordt melding ge-

maakt van het feit dat marmer moet worden vervoerd ten behoeve van een 'grafsteede' voor Van Beverningh. Een deel daarvan is inmiddels door de kapiteins Scheij en Roeteringh meegenomen, maar het grootste deel zouden zij in Livorno hebben achtergelaten omdat de blokken te zwaar waren. De Admiraliteit geeft Jan de Haen en Jacob Binckes opdracht om de resterende steen te bekijken en te bepalen of zij de partij mee kunnen nemen.

Op 1 oktober van dat jaar schrijft tussenpersoon Matheus Lestevenon vanuit Amsterdam aan Van Beverningh dat hem de zaterdag ervoor door de equipage-meester werd gemeld dat op die dag drie marmeren blokken moesten worden gelost.⁵² Kennelijk was het gelukt het marmer naar Amsterdam te verschepen. Uit brieven blijkt ook dat enkele Goudse schippers hadden geoeftend om blokken marmer in Amsterdam over te laden en een van die Goudse schippers had zich bereid verklaard om ze mee te nemen. Toen hij met zijn

6. Schetsplattegrond van de Van Beverninghkapel met iets uit het midden de ingang tot de grafkelder (Henkjan Sprokholt)

7. Tekening van de kapel uit *Myne herinneringen van Gouda* van mr. Huibert Griffioen van Waarder uit 1821

schip echter 'aan boord van de oorlogschepen was geschooten' en het grootste van de blokken marmer zag, keerde hij 'met zijn schuyt te ruggen en wilde daer niet aan ende sonder ergens naar te luysteren'. Uiteindelijk sprak men met hem af dat hij de twee lichtste blokken mee zou nemen. Voor het grote blok moest een vlotschuit ofwel een plat schip worden gehuurd. De schipper had namelijk ook gezegd dat de kraan in Gouda niet in staat zou zijn om dat blok uit een smal schip zoals het zijne te takelen, maar dat dit vanaf een vlak en breed oppervlak moest gebeuren. De schrijver vermeldt overigens ook dat hij het marmer voor alle zekerheid had gemeten en gewogen en dat het zwaarder was dan aanvankelijk was doorgegeven. Het zwaarste blok woog volgens hem meer dan 5000 kilo. Wat betreft de vlotschuit: uit een rekening van 31 augustus van dat jaar blijkt dat deze al eerder is gehuurd voor het vervoer van drie blokken marmer. Er staan ook enige gerelateerde kosten vermeld zoals het lossen van de schuit en dergelijke. In een rekeningenoverzicht dat vanaf 31 augustus 1669 doorloopt tot in 1670 en waarin een opsomming is gegeven van de werkzaamheden voor de kapel, vinden we melding van het konvooi van de blokken marmer en de huur en het lossen van een vlotschuit.

Een volgende brief van Lestevenon aan Van Bever-

ningh dateert uit het laatste kwartaal van 1669.⁵³ Lestevenon meldt dat hij voor de Amsterdamse vierschaar is gedaagd vanwege het feit dat voor de blokken marmer geen accijns was betaald aan de Admiraliteit van Amsterdam. Lestevenon had eerder begrepen dat voor ballast niet betaald hoefde te worden, maar nu blijkt dat daarvoor wel degelijk iets moest worden afgedragen.⁵⁴ Hij heeft voor deze zaak verschillende kopieën en extracten uit de griffie laten maken. Het is niet duidelijk hoe deze kwestie afloopt, maar ook dit vormt weer een vertragende factor in de toch al door tegenslagen geplaagde marmeraanvoer.

In een rekening van 12 mei 1670 worden nieuwe blokken marmer vermeld: dertien witte en twee blokken zwart marmer.⁵⁵ In het Streekarchief bevindt zich tevens een extract uit een missive van twee Hollandse handelaren in Livorno, Van Winckel en Van Weert. Het extract van juni 1670 meldt dat de zes kleinste blokken in twee rijen aan boord van het koopvaardijship Sint Pieter zullen worden vervoerd.⁵⁶ De twee grootste blokken van deze partij pasten echter niet op dit schip: de masten liepen teveel risico en bovendien was het moeilijk de blokken aan wal te krijgen. Een ponton, een rechthoekige platte drijver, was nodig. De schrijvers vragen om aan Van Beverningh voor te stellen deze zwaarste blokken door te laten zagen zodat ze mak-

8. Een ontwerp voor de borstwering van het front van de kapel. De tekening wijkt af van de huidige situatie, het ontwerp is waarschijnlijk voor de realisatie gewijzigd (Henkjan Sprokholt)

kelijker kunnen worden vervoerd. Uit de brief van 21 juli 1670 van Mattheus Lestevenon blijkt dat hij deze vraag direct heeft doorspeeld.⁵⁷ Op 7 augustus schrijft Lestevenon weer aan Van Beverningh en hij meldt dat hij het kleinste blok nog eens wil laten wegen 'om uyt het labirint te geraecken'.

De rekening van 5 oktober 1670 die ondertekend is door Lestevenon, bevestigt de uiteindelijke gang van zaken.⁵⁸ Nog geen week later zijn de twee betreffende blokken gezaagd en nu is een van die blokken weer te klein (afb. 9).⁵⁹ In de brief wordt uitgelegd dat dergelijke grote stenen moeilijk passend uit de berg kunnen worden gehouwen. Daarom willen de 'carareermeesters' niet zo nauw aan formaten gebonden zijn. Van Weert geeft van de drie blokken wederom de maten op en op 18 oktober van dat jaar schrijft hij dat hij, als Van Beverningh daarin toestemt, de blokken weer zal proberen terug te verkopen aan de verkoper. Uit een brief van Mattheus Lestevenon van 13 juli 1672 blijkt dat dit is gelukt.⁶⁰

De zes blokken marmer zijn met het schip de Sint Pieter onder leiding van schipper Claes Gerritszn verscheept en één blok uit Genua met het schip Hollandia. Maar het leed is dan nog steeds niet geleden want op 15 juni 1671 schrijft Adriaan Poort, kapitein van het schip Utrecht vanuit Livorno dat bij aankomst bleek dat de twee blokken marmer die daar klaar lagen, heel zwaar en groot waren.⁶¹ Poort heeft daarop bij Van Winkel geïnformeerd wanneer de ponton zou komen, maar die was er al twee jaar niet geweest. Toch zijn ook deze blokken in Gouda aangekomen en in de grafkapel verwerkt. Uiteindelijk kon de bouw van de kapel in 1674 worden afgerond.

Overigens werd niet alleen marmer vanuit Italië naar Gouda vervoerd. Uit meerdere archiefstukken blijkt dat Van Beverningh ook telkens grote hoeveelheden zaden, planten en bomen uit Italië mee liet komen voor zijn botanische collectie en tuin op zijn Warmondse landgoed.

LATERE LOTGEVALLEN

Van Beverningh stierf kinderloos en gaf zijn neef Jacob van der Dussen de verantwoordelijkheid voor het onderhoud van de kapel.⁶² Een eeuw later, in 1785, verkeerde de kapel in bouwvallige staat. In kranten werden nazaten van de familie Van Beverningh en Van der Dussen opgeroepen zich te melden, maar er kwam niemand. De kapel werd daarop gestut tot de restauratie in 1787 door meestertimmerman Abraham Willem van Kluyven.⁶³

In 1795 werden de familiewapens van het front vernield en waarschijnlijk zijn toen ook de tombes verwijderd. De kapel werd daarna vooral als opslagruimte gebruikt en in 1859 werd in de westgevel van de kapel een toegangsdeur gemaakt naar de librije. Dit is nu de ingang van de kerkwinkel.

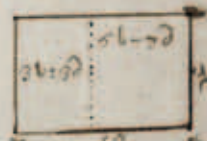
De gebrandschilderde glazen van de kapel werden in 1792 gerestaureerd. In 1862 kreeg de kapel nieuwe vensters en is het oorspronkelijke glas verwijderd. Stukken ervan werden in 1929 door de Goudse oud-burgemeester Mijs ontdekt in het museum. Glasrestaurator Jan Schouten restaureerde de glazen en ze werden herplaatst.

Bij het funderingsherstel van de kerk en de aanleg van de nieuwe verwarming, in 1975, werd de grafkelder geruimd en werden de stoffelijke resten van de Van Bevernings in het koor herbegraven.⁶⁴

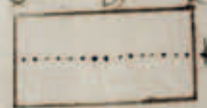
CONCLUSIE

Dit onderzoek betreft een klein en afgebakend onderwerp. Deze kleine geschiedenis van de grafkapel levert verschillende gegevens op die een belangrijke aanvulling vormen op onze kennis van de Nederlandse grafkunst uit de tweede helft van de zeventiende eeuw en de wijze waarop dit soort graven tot stand kwam. Het front van de Van Beverninghkapel in de Sint-Janskerk in Gouda komt in de literatuur over grafkunst niet voor, maar er hebben verschillende belangrijke meesters en diverse werklieden van naam en faam aan gewerkt. Het is goed mogelijk dat het front van de kapel

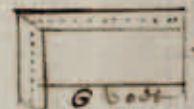
De bloeg van 3 boot langer en 1 boot breed en 2 boot diek
 forme 3 boot en 7 duim af gesage 100 ad hier onder wiken

De bloeg van 3 boot langer en 4 boot breed =
 en 2 boot diek forme middel den gesage
 ad hier onder wiken

De bloeg van 6 boot en 4 breed 2 diek
 mont 100 gelde ad forme of 70 mont
 gesage op sin kant middel den

De bloeg van 6 boot en 2 boot breed
 en 2 boot diek monte me gelde
 ad forme

De bloeg van 7 boot en 2 boot en $1\frac{1}{2}$ diek
 forme den partij oft ant bakke

De omme slach te maken voor wat prijs
 en arbeyt van dit werck soude wiken forme
 alle materialen toe gegeven worden 1400:
 gegee 1400
 Jacques Du Buisson

De bloeg di hier sijn ick hebbe omme
 bekicht 3 koppe bin kregd als 6 pilalpe
 dat voor de werck s'indome geest

is ontworpen door Pieter Post. Al vóór augustus 1668 moet er opdracht zijn gegeven voor het beeldhouwwerk, waarvan de daadwerkelijke uitvoering met zekerheid kan worden toegeschreven aan Bartholomeus Eggers. Artus Quellinus heeft waarschijnlijk het ontwerp voor het beeldhouwwerk van het interieur van de kapel geleverd. Jacob Roman was als beeldsnijder bij de totstandkoming betrokken en de lokale werklieden die voor de uitvoering werden ingeschakeld, waren tevens betrokken bij andere belangrijke bouwprojecten in Gouda zoals de Waag en de voorbouw van het Catharinagasthuis aan de Oosthaven.

Ten slotte vormt de gang van zaken rond de marmerhandel een interessante bevestiging van en aanvulling op eerdere publicaties over dit onderwerp, waarin de handelshuizen, tussenpersonen en de problemen die het vervoer van Carraramarmer met zich meebracht, worden beschreven. Het feit dat ook dergelijk zwaar materiaal in de oorlogsschepen van de Admiraliteit van Amsterdam werd vervoerd en deze instantie daarmee een bijdrage leverde aan deze commerciële handel, is zo'n interessante aanvulling. Het hele proces van ontwerp, aanvoer van materialen en de uiteindelijke uitvoering geven een fraaie kijk op het ambitieniveau van deze opdracht, waarbij hoog werd ingezet om recht te doen aan de status en het niveau dat Van Beverningh gedurende zijn loopbaan had bereikt. Vooral de moeite die werd gedaan om toch het begeerde marmer uit Carrara te verkrijgen is hierbij opmerkelijk.

10. Ansichtkaart van onbekende datum. Voor de grafkapel is een ruimte door een hek afgescheiden van de kooromgang

NOTEN

- 1 Sinds 1964 fungeert de kapel als toeristeningang van de kerk.
- 2 De twee eerstgenoemde grafmonumenten zijn van de hand van Rombout Verhulst en dat in Den Haag van Bartholomeus Eggers.
- 3 Streekarchief Midden Holland (SAMH), Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 1-6.
- 4 P.H.A.M. Abels, 'Voor de vrijheid en tegen Oranje' in: P.H.A.M. Abels e.a., *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002, 323-326. J. Schouten, *Wie waren zij. Een reeks van Goudse mannen en vrouwen die men niet mag vergeten*, Alphen aan den Rijn 1980, 99-104. P.D. Muylwijk, 'Hieronymus van Beverningh', in: *Vierde verzameling bijdragen*, Oudheidkundige Kring 'Die Goudse' 1943. Het is onbekend waar Hieronymus van Beverningh in Gouda woonde.
- 5 Abels 2002 (noot 4).
- 6 H. van Dolder-de Wit, *De St. Janskerk in Gouda. Mensen en monumenten in een oude stadskerk*, Delft 2013, 92-93. Uit de vertaling van de tekst op het zwarte ovaal in het midden van het front van de kapel blijkt zijn status: 'De zeer vermaarde en adellijke man Hiëronymus van Beverningh, burgemeester van Teilingen, senator, rechter, raadslid van Gouda, tijdens de zitting van het oppermachtige college algemeen assessor, tevens vaak ook buiten de orde om, aan het hoofd van de schatkist van de gemeenschappelijke Nederlandse Federatie, curator van het Lyceum der Bataven, helper bij het besturen van het gebied in Spanje en de Nederlandse Bond, als legaat aan het leger toegevoegd. Door Willem III in het leger gestuurd naar Westminster, Cleef, Breda, Aquisgranum (Aachen), Brussel, Madrid, Keulen, Nijmegen, eveneens naar de Gallische koning, die zijn legerkamp had in Wettera Morinorum, met volmacht om de zaken te regelen. Gezonden weliswaar naar de Keizer, als aangewezen woordvoerder nooit teruggekeerd, tenzij de zaak voltooid was. Bovendien over zaken van het grootste gewicht thuis, omtrent het voorbereiden van vriendschappen en het sluiten van verdragen in het buitenland, overal door de vaderen van het vaderland op gelukkige wijze geraadpleegd. Geboren te Gouda 25 april 1614, gestorven te Teilingen 30 oktober 1690, verzadigd van eer. Hij ligt begraven in dit grafmonument, met de voortreffelijke deelgenote van zijn leven en lotgevallen, Johanna le Gillon, geboren te Amsterdam 11 mei 1635, gestorven 17 september 1706. Wij allen zijn voorbestemd voor de dood.'
- 7 P.J.J. van Thiel, C.J. De Bruyn Kops, *Framing in the Golden Age: Picture and frame in the 17th-century Holland*, Zwolle 1995.
- 8 J.A. Worp, *Constantijn Huygens, Briefwisseling. Deel 6: 1663-1687* Den Haag 1917.
- 9 SAMH, AC 566/ 318. Onder leiding van Van Beverningh werd het houten gewelf hersteld en door beeldsnijder Pieter Janszn Oosterlach verrijkt met rozetten. Beeldhouwer Jan van Parijs maakte drie kruisvensters en zogenaamde ovalen. Het geheel werd afgerond met verguldwerk door Aernt Pietersz Schiltman en een tegelvloer met blauwe en witte tegels.
- 10 I. Walvis, *Beschrijving der stad Gouda*

- (2 dln), Leiden 1714, 314.
- 11 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372 en het Koninklijk Huis-archief, Verzameling Schotel, G 6 – A1 – nr. 3. Willem van Blois van Treslong was nazaat van Jan van Blois, de laatste stadsheer van Gouda.
 - 12 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 2. Er zijn enkele opgaven die de totale uitvoering in verschillende soorten steen vergelijken, maar ook combinaties: 'desen begraafnis sal koemen te kosten ast sal ghemaectt worde alte mael van witte maarmen naer volgen sijn propositie ...' 'Nae volgen het besteght van breemer steen daer de kinderen van maarmen sullen sijn soo wapens doosaode (doodshoofden) vies-stonne (festoenen) quartiere soo het noovael (ovaal) sal koemen tkoste 12839. 'Na van aandt den ba/onte alles daer bij van wittmaarmen ghelijck sal sijn bij den breemer sal kosten 13679. Desen tuijn van de kappels sal koemen te kosten soo het beltwerck alst sieraet dat daer aen komt ende steen Houwerij ende met saaghen met schueren ende versoe-ten daer bij te leeveren met het noovael van swaarten stuetsteen ...'
 - 13 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 2. Brief van Eggers aan Hieronymus van Beverningh uit Amsterdam d.d. 7 augustus 1668 'Hier neffens sende U Edele een memorie der blocken die noodich soudn wesen soo tot het werck der model onder mij berustende als op de Capelle binnen te becleeden als om UE ende huysghesiens beeltenis af te maaken,...'
 - 14 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 2. Brief van Dirck Tulp d.d. 15 oktober 1669 uit Amsterdam. Dirck Tulp was een van de bewindhebbers van de VOC en zoon van de door Rembrandt van Rijn geportretteerde professor Nicolaes Tulp. In zijn brief meldt hij '... Sedert becomen van Quili-nus sijn concept heeft aende deuren twee duijn genoomen soo dat nu allis in zijn teukeningh is geobseerveert wat aen-gaet de Ornamenten en ciersels heeft die geteukent maer heeft overslagh ge-maectt dat als allis vande beste marmer en andere fragieleiden soudn wesen ...'
 - 15 P. Vlaardingerbroek, *Het Paleis van de Republiek. Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, Zwolle 2011, 103; F. Scholten, *Artus Quellinus*, Amsterdam 2010, 5.
 - 16 Vlaardingerbroek 2011 (noot 15), 103.
 - 17 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 2. 'Ick soude UE een memorij soe veel het affegietzel vande capel tot de begraving soude omtrent comen te kosten, h(a/o) tre UE mijn ten goede sal gelieven aftenemen dat ick de teijckeningen hier nevens niet en sende maer heb die gehouden om dat ick daer enige boetseersals van de cieraeden na maect om in UE te tonen hoe twerck gemack soude werden de lijsten sijn of eed ach wercken maendach eijndighende blijven mijn heer dienstwilligen dienaar Jacob Roman.'
 - F. Scholten, *Sumptuous memories. Studies In Seventeenth-century Dutch Tomb Sculpture*, Zwolle 2003, 52-64. Het model in klei of was is vaak bedoeld als maquette van het beeldhouwwerk. Uit de stukken blijkt dat in het geval van de Van Beverninghkapel een aantal onderdelen 'eerst moiten in kley geboetseert werden om het werck ten besten cieraeden uyt te wercken'.
 - 18 SAMH, Memoriaal van Sinte Catharinen en Elijsabets Gasthuijsen, inv.nr. 728. f 261 vso. De voorbouw van het Catharina-gasthuis aan de Oosthaven is in het verleden door meerdere auteurs op stilistische gronden aan Pieter Post toegeschreven. In de bronnen van het Catharinagasthuis is echter over de ver-bouwing weinig terug te vinden. Dat kan worden verklaard uit het feit dat hiervoor een aparte administratie werd bijgehouden: 'gebracht onder uitgeef int Nieuwe Boeck van de opbouwinge vant nieuwe gasthuys'. Daarin moet de bouw uitvoerig zijn vastgelegd en zal de naam van de betrokken bouwmeester hebben ge-staan. Helaas is dit boek verdwenen. J.J. Terwen en K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669). Architect* Zutphen 1993, 190 en noot 657
 - 19 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 2.
 - 20 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 2. 'Dogen het cieraed op het middelste uitstekende deel in no 1 onder 1 aangewezen dair van sal het genegen daer het schrift op sal comen swarte toetsteen soude van witte marmer comen gemaectt worden desgelijcks de wapens ende die cieraeden die no 1 met de letteren K ende L aangewezen oock de off hangende phestoens onder de dootshoofden als meede de dootshof-den Ende de kinderkens, de Pot (vaas) ende de cieraeden boven het middelste uytsteck. De Cranssen van lauwerier om de doorshoofden als de Coren Aren uyt de gemelde hoofden soude connen van Coper gemaectt warden als mede de torsen die de kinderkens houwden alles om lughteger ende stercker werk te maken desgelijckx oock van coper de spille in de houten deuren.'
 - 21 Onbekend is wanneer de schilderijen van de wapens in grisailleverf zijn aan-gebracht.
 - 22 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372, 2. 'Twee belde met konterfessels over het staende ieder belt diijssent gulde 2000 en 'Twee belde lig-gen mit ... konterfessels ieder achao-ndertijl' en 'ick hebbe alhyer een seer bequam stuck marmer gevonden om de 2 feguren tot de tombe van de heer van Beverninck te maken...'
 - 23 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372, 2. Aanhangel bij brief van Pieter Luyck uit Amsterdam d.d. 12 januari 1673. 'Ick hebbe alhyer een seer bequaem stuck marmer gevon-den om de 2 feguren tot de tombe van de heer van Beverninck of te maken ...'
 - 24 Toeristische gidsen met daarin de be-zienwaardigheden van de stad geven vaak aanwijzingen over het uiterlijk van dergelijke grafmonumenten en hieruit had mogelijk kunnen worden gedestil-leerd wanneer de tombes zijn verwijderd. Zowel enkele grafmonumenten van de hand van Rombout Verhulst, als dat van Jacob van Wassenae Obdam in Den Haag van Eggers, zijn opgenomen in dit soort gidsen. Maar van Gouda zijn derge-lijke gidsen niet bewaard gebleven en in de wel behouden gidsjes voor de Goudse glazen wordt met geen woord gerept over andere bezienswaardigheden in de kerk.
 - 25 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 3. De Goudse glas-schilder Daniël Tomberg wordt vermeld als 'daniel tombergin' met betrekking tot 'het schilderen en backen van de glaes inde cappelle'. Tomberg was een bekende (glas)kunstenaar, maar hij is in 1661 overleden. Mogelijk werd zijn zoon Willem bedoeld die eveneens glasschil-der was.
 - 26 Een Rijnlandse voet mat 31,4 cm en be-vatte 12 duim.
 - 27 Zo meet de middenrisaliet 48 duim, wat overeenkomt met 120v2-120. De hoogte van de pilasters is het dubbele: 96d. De verhouding tussen de breedte (25,6d) en de hoogte van de pilasters komt met een afwijking van 2d in de buurt van de door Scamozzi voorgeschreven ratio 1:8¾, daarbij rekening houdend met een, even-eens door hem voorgeschreven, versmal-ing van de pilaster met 7/8 t.o.v. de oor-spronkelijke zuil. Voor een verdere analyse van het architectonisch ontwerp zijn meer en nauwkeuriger meetgege-vens nodig. Op het moment van schrij-ven was dat in ieder geval niet mogelijk vanwege de voorbereidingen voor funde-ringsherstel in het koor. Terwen en Ot-tenheym 1993 (noot 18), 217.
 - 28 P. van Dael, 'Graven in oude Hollandse kerken', in: *Bulletin Stichting Oude Hol-landse Kerken* (2011), 4-35; F. Scholten, *Artus Quellinus*, Amsterdam 2010, 15.
 - 29 SAMH, AC 372/ 2. Besteck omer de capel z.d.: '... noch inde de vormen vinden vant werck dat voor deesen gemaickt is gelijk alhier van de capelle vande Burgemees-ter de Graeff soo de proportie niet al te licht en viele ofte wel van eenigh ander werck indien men sich aen het fatsoen niet en hout.'
 - 30 Terwen en Ottenheym 1993 (noot 18), 34.
 - 31 Terwen en Ottenheym 1993 (noot 18), 23.
 - 32 F. Scholten, *Artus Quellinus*, Amsterdam 2010; Terwen en Ottenheym 1993 (noot 18), 182-183.
 - 33 Terwen en Ottenheym 1993 (noot 18), 32.
 - 34 Terwen en Ottenheym 1993 (noot 18), 130-139. Abraham Van Beveren had in 1643 twee huizen gekocht aan de Wijn-straat in Dordrecht om ze te laten ver-

- vangen door een breed woonhuis en liet hiervoor aanvankelijk ontwerpen maken door Arent van 's-Gravesande. Pieter Post nam de opdracht echter al snel over en aan de Wijnstraat verrees een imposant woonhuis in Hollands Classicistische stijl.
- 35 Terwen en Ottenheim 1993 (noot 18), noot 652.
 - 36 J. Smink, 'De bouw van de Goudse waag', in: *Tidings van die Goude* 16 (1998), 65-74
 - 37 I. Walvis, *Beschrijving der stad Gouda* (2 dln), Leiden 1714, 100 en 314.
 - 38 Terwen en Ottenheim 1993 (noot 18), 185-192 en noten 652-655. Voor het reliëf van de Goudse waag was een apart bestek opgesteld waarin onder meer was bepaald dat Eggers de maten moest aanhouden zoals die in het schetsontwerp van Pieter Post waren vastgesteld. De invulling zou volgens het goedgekeurde ontwerp van Eggers zelf worden uitgevoerd. Door het stadsbestuur werden daarbij enkele randvoorwaarden meegegeven zoals de aanwijzing dat de koopman in de voorstelling de grootste figuur moest zijn. In 1657 ontwierp Pieter Post de Leidse waag en daar werkte hij op dezelfde manier. Het reliëf van de Leidse waag is van de hand van Verhulst, maar uit de ontwerptekeningen van Post voor het gebouw blijkt dat deze hiervoor een schetsontwerp van Post als uitgangspunt moest nemen. In tegenstelling tot gewone steenhouders die zeer precies naar de ontwerpen van de architecten moesten werken, kregen beroemde beeldhouwers zoals Verhulst en Eggers kennelijk een schetsontwerp van de architect dat zij vervolgens naar eigen inzicht tot een definitief ontwerp mochten uitwerken.
 - 39 Terwen en Ottenheim 1993 (noot 18), 12.
 - 40 Voor dit algemene overzicht is gebruik gemaakt van F. Scholten, 'De Nederlandse handel in Italiaans marmer in de 17e eeuw' in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 44 (1993), 198 e.v.
 - 41 Als dit marmer werd toegepast dan was dat vooral in de bouwkunst zoals voor de zwart-witte tegelvloeren die op zoveel zeventiende-eeuwse schilderijen te zien zijn.
 - 42 Scholten 1993 (noot 40). Livorno werd rond het midden van de zeventiende eeuw de voornaamste haven voor de Nederlandse straatvaart. De handel betrof aanvankelijk voornamelijk Oosterse specerijen, linnen, verfstoffen en Leidse saai.
 - 43 Vlaardingebroek 2011 (noot 15), en
 - Scholten 1993 (noot 40), 197-214, 206-207. Een van de gevolgen van de handel in marmer was een bloeiende verwerkingsindustrie in Amsterdam. De steenmeters hadden bijvoorbeeld veel werk. Zij gebruikten een lijst met de meest gangbare soorten steen en hanteerden een bepaald tarief voor het meten. Ook zijn steenslijpmolens en zaagmolens voor marmeren bouwonderdelen actief. Dit wordt bevestigd door de stukken over de Van Beverninghkapel. Uit de prijsopgaven van Eggers bijvoorbeeld blijkt dat wordt gewerkt met standaardprijzen en -maten (palmen en voeten).
 - 44 Scholten 1993 (noot 40), 205.
 - 45 Scholten 1993 (noot 40), 208.
 - 46 Scholten 1993 (noot 40), 200. In 1622 probeerde zijn zoon Pieter de Keyser vergeefs een vergoeding voor het verloren gegane marmer te krijgen.
 - 47 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 4.
 - 48 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 4.
 - 49 J.R. Bruijn, *De admiraliteit van Amsterdam in rustiger jaren 1713-1751. Regenten en financiën, schepen en zeevarenden*, Amsterdam 1970, 75.
 - 50 Nationaal Archief, 1.10.72.01, inv.nr. 155. Inventaris van het archief van Michiel de Ruyter (1607-1676) en enige verwanten. Copie – extract resolutie van de Admiraliteit van Amsterdam, waarbij de kapitein Binkes of een andere scheepsbevelhebber te Livorno zijnde of aldaar komende gelast wordt in zijn schip het marmer in te laden dat voor rekening van den heer van Beverning aldaar is gekocht. Maart 1674 1 stuk.
 - 51 N. Habermehl, 'Jan den Haen (1630-1676) Goudse zeeheld zonder praalgraf', in: *Tidings van die Goude* 24 (2006), 84-88. Jan den Haen was kapitein voor de Admiraliteit van Amsterdam en schout bij nacht. Hij heeft met zijn heldhaftige optreden een aantal keren de Nederlandse vloot voor de ondergang behoed en volgde Michiel de Ruyter op na diens dood in april 1676. Zelf overleed Den Haen een maand later.
 - 52 Mattheus Lestevenon was een regent in Amsterdam en gelieerd aan de families le Gillon en Van der Dussen. Hij was getrouwd met Elisabeth Backer en in die familie werd veel getrouwd met de familie le Gillon. Zijn verwant
 - Daniel Lestevenon was vanaf 1688 lid van de Goudse vroedschap. Zie: www.historici.nl.
 - 53 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 4. De maand is niet goed leesbaar, het gaat om de achttiende dag van oktober, november of december 1669.
 - 54 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 4. J.R. Bruijn, *De admiraliteit van Amsterdam in rustiger jaren 1713-1751. Regenten en financiën, schepen en zeevarenden*, Amsterdam 1970, 73. De Admiraliteiten inden zogenaamde convoien en licenten, een soort in- en uitvoerrechten. De inning en het beheer hiervan was al sinds het einde van de zestiende eeuw bij de admiraliteitscolleges neergelegd. Voor de colleges was het een vaste bron van inkomsten. De eerder vermelde brief van Lestevenon van 1 oktober 1669 eindigde met de vermelding dat men hem had verzekerd dat door de stadhaven dus de Admiraliteit van Amsterdam, niets zou worden gevorderd.
 - 55 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 4.
 - 56 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 4. Schipper was Claes Gerretszn en het schip voer onder konvooi van commandeur Marrevelt.
 - 57 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 4.
 - 58 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 4.
 - 59 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 4. Dit blijkt uit een extract van een brief van Van Weert in Genua van 11 oktober 1670.
 - 60 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 4.
 - 61 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, C 372/ 4.
 - 62 SAMH, Archief Van der Dussen (1571) 1666-1817, AC 372/ 6. P.J.J. van Thiel, C.J. De Bruyn Kops, *Framing in the Golden Age: Picture and frame in the 17th-century Holland* Zwolle 1995, 288. Jacob van der Dussen stierf eerder dan Johanna le Gillon en waarschijnlijk heeft zijn zoon Gerard van der Dussen de verantwoordelijkheid voor de kapel overgenomen.
 - 63 H. van Dolder-de Wit, *De St. Janskerk in Gouda. Mensen en monumenten in een oude stadskerk*, Delft 2013, 89.
 - 64 Tijdens het funderingsherstel is geen archeologisch onderzoek verricht en het is onbekend of er funderingen voor de tombes zijn aangetroffen.

DR. B. VAN DEN BERG studeerde van 1982 tot 1988 kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden en promoveerde in 2008 op het proefschrift *De Sint-Janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan*. Van 1989 tot 2005 werkte zij als beleidsadviseur monumentenzorg en archeologie van de gemeente Gouda. Van 2005 tot 2011 was zij inspecteur monumenten bij de Erfgoedinspectie van het Mini-

sterie van OCW. Sinds mei 2011 werkt ze als beleidsadviseur bij de Directie Erfgoed en Kunsten van OCW waar zij onder andere meewerkt aan de borging van erfgoed bij de wijziging van het stelsel van het omgevingsrecht van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu. Zij publiceert regelmatig over Goudse architectuurhistorische onderwerpen.

THE CONSTRUCTION OF THE MONUMENTAL VAN BEVERNINGH CHAPEL IN GOUDA

BIANCA VAN DEN BERG

The Regional Archives 'Hollands Midden' has a fairly complete file on the Van Beverningh Chapel, a monumental burial chapel on the south side of the choir aisle of the St Jans Church in Gouda. The file includes a large number of letters, invoices, quotes and specifications regarding the purchase, construction and maintenance of the burial chapel. The client, Gouda citizen Hieronymus Van Beverningh (1614-1690), held important posts in the municipal government of Gouda and became member of the Staten-Generaal (a forerunner of the Dutch parliament) in 1653. In 1655, he married Johanna le Gillon (1635-1706), who came from an influential Amsterdam family. The Van Beverninghs moved in the highest circles of the Republic. In Gouda, Van Beverningh maintained close ties with the municipal government and with the powerful Van der Dussen family. His nephew Jacob van der Dussen held the positions of sheriff, treasurer and mayor several times there. Van Beverningh was also a friend of Johan de Witt and he and his wife maintained friendly relations with Constantijn Huygens. He became one of the most important diplomats for the Republic and successfully undertook many peace missions. The portraits of him and his wife, painted by Jan de Baen in 1670, reflect the standing of the Van Beverninghs. Van Beverningh was portrayed with the Treaty of Aachen of 1668, in the

signing of which he had played an important role. The painting also shows vast gardens, a reference to his passion for botany and gardening.

The burial chapel in the St Jans Church was to do justice to the status that Van Beverningh had achieved in his career. With its impressive marble front and carvings, the Chapel is second to none of the other important monuments of the period. Van Beverningh contracted a number of prominent masters and had the chapel built entirely from Carrara marble.

The chapel's facade may well have been designed by Pieter Post. The carvings must have been commissioned already well before August 1668 and their actual realisation can be ascribed with certainty to Bartholomeus Eggers. Both these men were working on the Waag in Gouda in that same period. The carvings for the interior were probably designed by Artus Quellinus, but no documents of this have survived. The stone carver Jacob Roman was involved in their realisation and local craftsmen that were hired were also involved in other important building projects in Gouda. The transport of the marble blocks – for which warships were deployed – from Carrara to Gouda proved to be a troublesome affair. Van Beverningh went to great lengths to bring the marble to Gouda, which testifies to the great ambitions he had for the chapel.

NEDERLANDSE VAKANTIEHUIZEN IN HET INTERBELLUM (1919-1939)

ARCHITECTUUR GEEFT VORM AAN HET BUITENLEVEN

ERIK LIPS

In het interbellum nam onder invloed van de toenemende mobiliteit, de betrekkelijke welvaart van de jaren twintig en de groeiende belangstelling voor een ongedwongen levenswijze dicht bij de natuur, de interesse voor het bezit van een vakantie- of zomerhuis toe. Verschillende architecten, zowel bekende als minder

bekende, gingen de uitdaging aan en trachtten in deze groeimarkt een positie te verwerven. Zij ontwierpen vakantiewoningen in alle prijsklassen of publiceerden fotoboeken of mappen met tekeningen, waarmee aspirant-kopers over de streep getrokken konden worden.

Onderzoek naar de specifieke architectonische kenmerken van Nederlandse vakantiehuizen is nog niet systematisch gedaan en er is weinig inzicht in de opvattingen van architecten over de relatie tussen het va-

- ▲ 1. B. Merkelbach en Ch. Karsten, zomerhuisje in Schoorl, 1935
(foto Eva Besnyö, Maria Austria Instituut)

kantiehuis en de veelal gevoelige natuurlijke context. Ook het onderzoek naar de wooncultuur in en rond het vakantiehuis is beperkt. Dit artikel vormt een eerste aanzet tot een bredere studie van de architectuur van het Nederlandse vakantiehuis in de twintigste en vroege eenentwintigste eeuw.¹

In deze op contemporaine literatuur en diverse generaliseerde voorbeelden van vakantiewoningen gebaseerde studie, worden verschillende kenmerken van de vakantiewoning benoemd en haar relatie tot de natuurlijke omgeving besproken. Ook de wooncultuur krijgt aandacht, aangezien het leven in een vakantiehuis – door veel architecten verbeeld als een leven in de natuur – wezenlijk afweek van dat in de primaire woning.

NATUUR EN VAKANTIEHUIS ALS BEVRIJDING

De groeiende belangstelling in het interbellum voor een weekend-, zomer- of vakantiehuis past in een algemene groei van de belangstelling voor het verblijven in de natuur, waarbij het onderscheid tussen kamperen en het verblijf in een vakantiehuis nog niet principieel wordt gemaakt.² Zo werden de eerste zomerverblijven in bos of duin vaak opgericht door verenigingen die zich *kampeervereniging* noemen. Het in deze jaren populaire tenthuisje – een demontabele hut met houten wanden en een dak van zeildoek – vormde zelfs letterlijk een mengvorm van tent en zomerhuis. Of het buitenverblijf nu vast, demontabel of mobiel was, het verblijf in de natuur en het vrijwillig afzien van comfort was in alle gevallen omgeven door een sfeer van sportiviteit.³

De ANWB en de Nederlandse Spoorwegen droegen in niet geringe mate bij aan de populariteit van de vrijetijdsbesteding in de natuur. De eerste door bewegwijzering van autowegen, fiets- en wandelpaden; de laatste door het vervoer van diegenen die niet over een auto beschikten en dat was in het interbellum nog een zeer aanzienlijk groep. In 1939 reden er in Nederland 100.000 auto's.⁴ Het in een vakantiehuis in de natuur doorbrengen van de vrije tijd, de vakanties of het week-einde kreeg een eigen benaming: 'weekenden', gebruikt als werkwoord.⁵

Al in 1916 schreven J.H.W. Leliman en J. Sluyterman dat het zomerhuis niet langer 'als een uiting van weelde (mag) worden beschouwd, maar veeleer als een bron van gezondheid en volkskracht'.⁶ Volkskracht moet hier als geestelijke en lichamelijke volksgezondheid begrepen worden. In de woorden van Leliman en Sluyterman klinkt de groeiende belangstelling voor gezondheid en buiten zijn door, die in het interbellum ook andere delen van Europa kenmerkte. Niet alleen de totalitaire regimes van de jaren dertig legden de relatie tussen volkskracht en natuurbeleving. Ook in landen met een democratisch bestel was een gezond volk een punt van aandacht.

Het bewonen van een vakantie- of zomerhuis was vol-

gens de propagandisten minstens zo bevrijdend als het verblijven in de natuur op zich. Zo'n huis zou de weekender immers de gelegenheid bieden het wonen tot zijn essentie terug te brengen. Alleen daar kon men zich losmaken van conventies en representatie, die het wonen in de primaire behuizing kenmerkten. In primaire huizen leefde men volgens de voorstanders van de vakantiewoning dikwijls volgens een door gewoonte en een dwingende plattegrond ingegeven inrichting.⁷

VRIJHEID IN EEN LAND VOL REGELS

Paul Bromberg, binnenhuisarchitect en publicist, schreef halverwege de jaren dertig *De kleine praktische woning. Bouw en inrichting van weekend- en zomerhuisjes*. Hierin stelde hij schamper vast dat hoewel de vraag naar weekendhuisjes groot was, men moest rekenen 'op grote tegenwerking bij de autoriteiten, omdat in geen land ter wereld het contact-met-de-natuur zo moeilijk gemaakt wordt als bij ons'.⁸ De meeste vakantiehuizen die in zijn boek zijn afgebeeld, zijn dan ook gesitueerd in landen waar dit type huizen veel vaker voorkomt, zoals Duitsland, Zweden en Engeland. Bromberg dacht groot en voorzag, in navolging van organisaties in de bovengenoemde landen, de stichting van een organisatie van weekenders, die zou ijveren voor de aankoop of pacht van terreinen, voor gereduceerde weekendtarieven van de spoorwegen en voor een 'kolonisatie' of groepering van weekendhuisjes in kolonies om de kosten van sanitaire voorzieningen te beperken.⁹

Wie in het interbellum een vakantiehuis wilde verwerven kon zich dus enerzijds bij een kolonie of kampeervereniging aansluiten of anderzijds op zoek gaan naar een individueel terrein aan het water, in het bos of op de hei. In gemeenten waar weekenders veel belangstelling voor hadden, zoals bijvoorbeeld 's-Gravezande, Schoorl, Noordwijk, de gehele Veluwe, de Waddeneilanden en Norg, waren tal van beperkende bepalingen van kracht, die de bouw van vakantiehuizen moesten reguleren op de punten van ruimtelijke ordening, hygiëne, welstand en zedelijkheid. Zo bepaalden Burgemeester en Wethouders van 's-Gravezande dat 'personen van beiderlei kunne, boven de leeftijd van 16 jaar en niet met elkaar gehuwd, ...[mochten] in hetzelfde slaapvertrek geen nachtverblijf houden, terwijl hun slaapkamers onderling geen gemeenschap ...[mochten] hebben'.¹⁰ Hier lijkt het gevreesde, ongebreidelde hedonisme van de strandgasten tegen de grenzen van een calvinistische kustplaats aan te lopen. Verdere bepalingen betroffen bijvoorbeeld de afstand tussen welput en privaat, de brandveiligheid van schoorstenen, de hoogte van het vakantiehuis, de dikte van (houten) wanden, enzovoort. Ook waren er bepalingen die de verblijfsduur regelden. Zo werd het verblijfseizoen vaak duidelijk afgebakend in de tijd en waren er richtlijnen wat betreft het aantal jaren dat een

2. Oostenrijkse landhuizen in het duin van Ameland, 1922 (Collectie J.A. Blaak, Appingedam, ansichtkaart nr. 30, 'Duinoord 5')

huisje mocht worden bewoond zonder dat de gemeentelijke vergunning verlengd hoefde te worden.¹¹

DE RELATIE TUSSEN VAKANTIEHUIS EN DE NATUUR: INPASSING IN EEN KWETSBARE OMGEVING

Met betrekking tot het uiterlijk van de vakantiewoningen gaven gemeenten meestal weinig concrete voorschriften. De minimale onderlinge afstand tussen de huisjes werd geregeld en kon uiteenlopen van vijf meter ('s Gravezande) tot honderd meter (Norg). Ook over de afstand tot de weg of tot een privaat werden uitspraken gedaan. Tevens werden minimale vertrekmaten en maximale oppervlaktmaten vastgesteld en bepalingen geformuleerd als 'het uiterlijk moet voldoen aan redelijke eisen van welstand' of 'het uiterlijk van een woonverblijf moet zodanig zijn, dat het noch op zich zelf, noch in verband met de omgeving uit een oogpunt van welstand aanstoot kan geven'.¹² Wat betekende 'passend' of 'aanstootgevend' in die context? In de praktijk resulteerden de voorschriften in overwegend houten huisjes van een geringe omvang. Stenen huizen kwamen ook voor, zij het in mindere mate en soms werd er ook geëxperimenteerd met nieuwe materialen als asbestcementplaten (eternit).¹³ Lang niet al-

tijd kwam een gelukkige relatie tussen de woningen en de omgeving tot stand. Wanneer een onderlinge afstand van vijf meter werd opgelegd – denk aan strand- of duinhuisjes – was dit ook niet zo eenvoudig. Maar omdat de meeste opstalvergunningen voor vakantie-huisjes een tijdelijk karakter hadden, konden gemeenten leven in de illusie dat alles omkeerbaar was en de omringende natuur gevrijwaard bleef van onherroepelijke schade (afb. 3).

Hoe snel ontwikkelingen uit de hand konden lopen, ondervond de plaats Nes op Ameland. In 1921 had een Leeuwarder aannemer vijf zomerhuizen gebouwd aan de Badweg. Een andere onderneming, eveneens uit Leeuwarden, mocht in 1922 vijftien in kant en klare bouwdelen uit Oostenrijk ingevoerde houten landhuizen plaatsen. Ook particulieren bouwden er diverse zomerhuizen, terwijl de Vereniging voor spoor- en tramwegpersoneel de kans zag tien noodwoningen, die aanvankelijk in de nabijheid van spoorwegstations hadden gestaan, als zomerverblijf te plaatsen. In 1939 stonden in het gebied 126 zomerhuizen, twee badhuizen, een vakantiehuis, twee fotozaken en een groentewinkel annex kruidenier (afb. 2).¹⁴

Het merendeel van de kleinste categorie weekend- en

zomerhuizen was, zoals gezegd, uit hout opgetrokken. Mede als gevolg hiervan zijn er nog maar zeer weinig vakantiehuysjes uit het interbellum over. Bromberg neemt in zijn boek tal van fraaie, uit Scandinavië en Duitsland afkomstige, voorbeelden op van houten huisjes met evenwichtige verhoudingen en uitgekien-de plattegronden. Hierbij steken de voorbeelden uit eigen land, die Bromberg de moeite waard vindt op te nemen, enigszins pover af. Een houten vakantiehuysje van het Technisch Bureau Goes en Van Lanschot uit Amsterdam is niet veel meer dan een met luikjes gesierde keet, waarbij een deel van de façade door stroken asfaltpapier met dikke lasnaden weinig subtiel tegen de elementen wordt beschermd (afb. 4).

Gunstige uitzonderingen vormen de producten van de eveneens Amsterdamse firma Nova Mansio en die van De Groot's Houtbouw Industrie te Vroomshoop (afb. 5). Het zijn zorgvuldig gedetailleerde huisjes met een neutraal-landelijke uitstraling. Presentatiefoto's tonen ons de vriendelijke, met pannen of riet gedekte woningen met uitnodigende veranda's en gesitueerd in een weelderige, bosrijke omgeving (afb. 6 en 10).

Uiteraard was er bij genormaliseerde en geprefabriceerde vakantiehuizen geen rekening gehouden met de kenmerken van de plaats waar zij zouden worden ingeplant. Een goede inpassing in een bos-, duin- of heidelandchap was in dat geval vaak een toevalstreffer en hing doorgaans samen met het bescheiden, landelijke passe-partout karakter van deze huisjes. Fotomateriaal toont hoe de omringende natuur meestal zoveel mogelijk intact was gelaten. Tuinaanleg bleef doorgaans beperkt tot plantenbakken aan of nabij het huis. Ook in de categorie individuele, in opdracht gebouwde vakantiehuizen was er van een tuin meestal geen sprake. De schoonheid van het terrein en onderhoudstechnische overwegingen prevaleerden boven een uitgewerkt tuinplan.

Vakantiehuizen in een hoger segment, specifiek voor één plek ontworpen en met tussenkomst van een architect gebouwd, geven ons een bijkomend inzicht in de toenmalige opvattingen over de relatie tussen het

vakantiehuis en de omringende natuur. Bromberg staat nauwelijks stil bij het meer exclusieve en duurdere vakantieverblijf, maar andere contemporaine publicaties deden dat wel. In 1917 schilderde Herman van der Kloot Meijburg in zijn uiterst populaire *Bouwkunst in de stad en op het land* in sombere bewoordingen en met niet mis te verstane foto's van het genre 'goed / niet goed' de teloorgang van de Nederlandse bouwkunst sinds 1800. Doel van zijn werk was de architectuur terug in handen van bekwame architecten te brengen. Bouwkundigen en eigenbouwers hadden volgens hem met hun opzichtige bouwsels in de stad en op het land enorme schade veroorzaakt. Van der Kloot Meijburg bepleitte eerbied voor de vanzelfsprekende schoonheid en eenvoud van de architectuur van voor de negentiende eeuw, zonder het kopiëren van historische voorbeelden te willen aanmoedigen.¹⁵

Het lijkt erop dat de aanbevelingen van Van der Kloot Meijburg in het interbellum breed zijn nagevolgd. Diverse auteurs waarschuwen aspirant-bouwers van vakantie- of landhuizen vooral niet op een architect te bezuinigen. Belangrijker is echter dat de architectuur van vakantiehuizen op het platteland de ambitie vertoonde om aan te sluiten bij de eenvoudige rurale architectuur van de streek. In 1934 schreef B.W.A. Goddijn in zijn inleiding tot een portfolio met *Ontwerpen voor kleinere land- en zomerhuisjes*: 'Wil men medewerken om de achteruitgang van de bouwkunst ten plattelande tegen te gaan, dan zal het noodzakelijk zijn, zowel voor het ontwerp als voor de verdere uitwerking, ook voor de kleinere land- en zomerhuisjes, de hulp van een architect in te roepen, die gevoel heeft voor de schoonheid van landschap en bouwkunst en naast voldoende technische vakkennis beschikt over zoveel liefde voor het vak, dat hij ook deze simpele bouwwerken met toewijding weet te behartigen.'¹⁶ Even later wordt duidelijk hoe Goddijn de inpassing van de architectuur in de plattelandsomgeving dacht te kunnen bereiken: 'In de [...] ontwerpen is gestreefd naar een simpele vormgeving en eenvoudige overzichtelijke constructie. Geforceerde moderniteiten zijn zorgvul-

3. Tijdelijke en minder tijdelijke verblijven in Nes, Ameland, omstreeks 1935 (Tresoar, ansichtkaart nr. 102320, foto J.M. van der Peijl)

4. Technisch bureau Van de Goes en Van Lanschot, vakantiehuysje, jaren dertig (in: P. Bromberg, *De kleine praktische woning*, Amsterdam s.a., 21)

5. Fabricage van een vakantiehuis van De Groot's Houtbouw Industrie, jaren dertig (Archief De Groot's Houtbouw Industrie, Vroomshoop)

dig vermeden. [...] Het dak is vooral bij deze kleinere gebouwen van voorname architectonische betekenis. Door het dak zoo laag mogelijk te beginnen, de dakvlakken eenzelfde helling te geven en zo min mogelijk te doorbreken met dakkapellen enz. krijgt het een sterk beschermend karakter. Het rieten dak is voor verschillende plannen toegepast gedacht. Deze dakbedekking heeft voor een landhuis altijd een bijzondere beking. Het muuroppervlak van deze kleine woningen doorbreken we liefst zo spaarzaam mogelijk met deur- en lichtopeningen.¹⁷ Deze uitgangspunten leidden bij Goddijn tot het ontwerp van eigentijdse huisjes met oog voor traditie. Toepassing van een wolfskap en het gebruik van gepotdekselde ruwe planken versterken de associatie met boerderijen en stallen. Het valt op dat de architect in zijn wervende situatieschets de dakvorm nadrukkelijk bij het omringende, glooiende boslandschap liet aansluiten (afb. 7).

In dit voorbeeld zocht Goddijn aansluiting bij de architectuur van Oost-Nederland, maar als hij vakantiehuizen ontwierp voor het kustgebied of de Hollandse plassen, dan stemde hij zijn idioom af op het specifieke karakter van de natuurlijke omgeving. Het vlakke, waterrijke landschap werd benadrukt door een keuze voor platte daken, het opdelen van de woning in diverse volumes met wisselende hoogte en de toepassing van voornamelijk horizontaal geplaatst houten beschot. In dit laatste mag zonder twijfel een verwijzing naar de scheepsarchitectuur gezien worden (afb. 8).

Op de Waddeneilanden dreigde op diverse plaatsen een wildgroei van zomerhuizen. Toch zijn er pogingen ondernomen om woningen te selecteren op basis van de inpassing in het grillige duinlandschap. De gestandaardiseerde zomerhuizen op Vlieland zijn een voorbeeld hiervan (afb. 9). Het natuurlijke terrein is grotendeels ongemoeid gelaten. De rieten kappen voegen zich door hun vorm en kleur in het duin. Dat rieten daken passen in een duinlandschap was een breder gedragen overtuiging. De eigenaar van het waddeneiland Schiermonnikoog, de Duitse graaf Von Bernstorff, schreef zelfs een verplicht gebruik van rieten kappen voor de vakantiewoningen op zijn eiland voor.¹⁸

TRADITIONELE ONTWERPEN VOOR EEN MODERNE NATUURBELEVING

De kracht van deze op de traditie en het regionale idioom gerichte vakantiewoningen school uiteraard in de moeiteloze inpassing in de kwetsbare omgeving. Zij namen de kenmerken van ter plaatse bekende bouwtypen over (stallen, boerderijen, daglonerswoningen) en wekten daarmee de indruk dat de woningen er altijd al geweest waren. Hierin schuilt echter meteen ook hun ambiguïteit: het zijn geen stallen of boerderijtjes. Het zijn vakantiewoningen en ze zijn gebouwd voor en door opdrachtgevers met een veelal stedelijke achtergrond en een intellectueel, zakelijk of artistiek beroep. Deze bevolkingsgroep zocht op het platteland iets geheel anders dan de oorspronkelijke bewoners en het is

de vraag of de keuze voor een traditioneel bouwtype optimaal aan deze verlangens tegemoet kwam. Al in het interbellum verwees Hausbrand naar deze vrijving in zijn inleiding op het werk *Kleine landhuizen in Holland*. Doordat in het landhuis zowel kenmerken van de boerenbehuizing als 'invloeden van meer intellectueelen aard' samenkomen, draagt het landhuis een tweeslachtig karakter, meende hij.¹⁹ Wat Hausbrand voor het landhuis in zijn algemeenheid vaststelde, gaat zeker ook op voor het weekend- of vakantiehuis. De nadrukkelijk gezochte eenvoud van het vakantiehuis was ongetwijfeld zo'n 'invloed van intellectueelen aard' en was van een geheel andere orde dan de gedwongen povere uitrusting in de woning van een dagloner. Ook de door Goddijn aanbevolen kleine muuropeningen, die in traditioneel vormgegeven vakantiewoningen zijn toegepast, berustten op een romantisch, intellectueel concept van de omgang met de natuur. Weliswaar stond het vakantiehuis in een bekoorlijke omgeving, het moest toch vooral bescherming bieden tegen 'de windstreken'. Kleine ramen boden die beschutting, net als het voorgeschreven laag beginnende, beschermende dak. Zo wordt in de traditionele vakantiewoning het onderscheid tussen natuur en huis en zelfs natuur en mens eerder benadrukt dan opgeheven. Het exterieur van de woning voegt zich in de natuur, maar het interieur sluit die natuur

grotendeels buiten door zijn naar binnen gekeerd karakter. Dankzij de inpassing van het huis in de omgeving bleef de natuurbeleving zolang men buiten was ongestoord, maar zodra men de woning betrad werd die beleving afgebroken. Deze scheiding van natuur en huis was voor de oorspronkelijke plattelandsarchitectuur functioneel: de dagloner was na een dag in de dure wind blij dat hij de harde natuur kon buitensluiten. Niet alleen stoorden hem de kleine vensters niet, hij sloot de luiken waarschijnlijk al vroeg. Voor de moderne natuurliefhebbers kan het gesloten karakter van dergelijke vakantiehuisen belemmerend zijn geweest. Zoals nog zal blijken was voor deze doelgroep dan ook nog een ander type vakantiewoning ontwikkeld. Dat de traditioneel vormgegeven vakantiewoningen ondanks hun geslotenheid voor de natuur op een grote belangstelling konden rekenen, heeft waarschijnlijk met behoedzaamheid aan zowel de aanbod- als de vraagzijde te maken. N.L. Prak wijst er in zijn publicatie *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940* terecht op dat de woningbouw een van nature conservatieve sector was. Men bouwde niet altijd voor een particuliere opdrachtgever, zo legt hij uit, maar voor een gemiddelde onbekende, en men bouwde voor lange tijd, waardoor 'grillen' ongewenst waren. Eigenbouwers zochten het avontuur al helemaal niet op, maar ook de meeste architecten speelden volgens Prak op safe.²⁰

6. Geprefabriceerde woning van De Groot's Houtbouw Industrie, geplaatst op een buitententoonstelling in Rotterdam in de jaren dertig (in: P. Bromberg, *De kleine praktische woning*, Amsterdam s.a., 10)

PLAAT 5

- ▲ 7. B.W.A. Goddijn, ontwerp voor een weekendhuisje in bosrijke omgeving, ca. 1936 (in: B.W.A. Goddijn, *Ontwerpen voor kleinere land- en zomerhuisjes*, Amsterdam s.a., plaat 4)
- ◀ 8. B.W.A. Goddijn, ontwerp voor een dubbel zomerhuisje aan het water, ca. 1936. (in: B.W.A. Goddijn, *Ontwerpen voor kleinere land- en zomerhuisjes*, Amsterdam s.a., plaat 5)

Voor de in serie gebouwde vakantiehuizen geldt ongetwijfeld hetzelfde: aanbidders sloten aan bij het *idée reçu* van de woning in de natuur. Daarbij hoorde een licht geromantiseerde, ruraal geïnspireerde vormgeving, maar ook een visie op de natuur die paste bij die van de stedeling en die harmonie, ongereptheid, rust en schilderachtigheid veronderstelde. Aspirant-kopers lieten zich door deze visie op de natuur en het buitenleven graag verleiden. Hun belangstelling voor de natuur en het platteland werd bovendien aangewakkerd door de razend populaire Verkade- en andere plaatjesalbums en publicaties van de ANWB waarin de pittoreske aspecten van het Nederlandse platteland en schoonheid van de natuur werden benadrukt (afb. 10).²¹

EEN SPECIFIEKE ONTWERPOPGAVE

Een door Architectura et Amicitia in 1936 uitgeschreven ontwerpogave geeft ons aanwijzingen over hoe architecten omgingen met de relatie tussen vakantie-woning en omgeving. De ontwerpogave had het onderwerp 'een vakantie- en weekendhuis aan de Vecht – uit bescheiden beurs te bouwen voor een Amsterdamsch echtpaar (intellectueelen) met twee zoons – dat later zonder ingrijpende verandering tot permanente bewoning kan dienen'.²² Deze opdracht en de talrijke uitwerkingen ervan zijn om meerdere redenen interessant. De redactie ontving maar liefst 65 inzendingen, wat erop duidt dat veel architecten, mogelijk mede door de crisis in het bouwbedrijf, kansen zagen in dit subgenre. Ten tweede geeft het ons inzicht in wat de beoordelingscommissie belangrijk vond inzake de inpassing van architectuur in bijzondere natuurlijke situaties. Ook treffen we verwijzingen aan over hoe in een vakantiewoning geleefd zou moeten worden. De puntige beoordelingen van de 65 inzendingen maken duidelijk dat de stijlenstrijd ook in de vakantiewoning

werd uitgevochten en dat de beoordelingscommissie zowel zeer historiserende als modern-zakelijke ontwerpen kon waarderen. Meer problemen had de commissie met onzorgvuldige inpassingen in het terrein en gemiste kansen, bijvoorbeeld wanneer een ontwerp van een huis onvoldoende inspeelde op de nabijgelegen rivier. Genadeloos rekende de jury af met gemankeerde uitzichten: 'de schuine plaatsing van het huis is onaangenaam ten opzichte van weg en Vecht; voor het uitzicht is er niet van geprofiteerd', 'het huis staat in geen verband tot het terrein', 'de tuinaanleg is affreus' of 'het huis is gezocht "landelijk" en overknus'. Verschillende adjectieven en omschrijvingen uit de beoordelingen laten ook zien wat de jury wél waardeerde: 'jeugdig', 'vreugdig', 'vriendelijk', 'een aangenaam Vechtsche verschijning' en 'zou het zeker doen aan de Vecht'.²³ Het was een ontwerp van Marius Duintjer dat uiteindelijk werd bekroond. Volgens de beoordelingscommissie vertoonde het 'zwier én noblesse', trok het optimaal profijt van de rivier en had het goed gesitueerde slaapvertrekken: op een etage en openend naar het zuiden.²⁴

CONFRONTATIE VAN HUIS EN NATUUR:

HET ZAKELIJKE VAKANTIEHUIS

Waar in het traditionele, landelijke vakantiehuis het 'binnen' en 'buiten' ruimtelijk sterk waren afgebakend, ontstond in kringen van de Nieuwe Zakelijkheid een ander soort vakantiehuis waar buiten en binnen zoveel mogelijk op elkaar werden betrokken. Vanuit het interieur – woonvertrekken zowel als slaapvertrekken – kon het buiten volledig worden binnen gehaald door grootse schuifwanden en enorme glasoppervlakken. Zo onmerkbaar als, gezien vanuit de woonruimte, binnen en buiten in elkaar overvloeien, zo hard is dikwijls de confrontatie tussen het 'nieuw-zakelijke' vakantiehuis en de natuurlijke omgeving, als men dit soort huizen van buiten benadert. De harmonieuze invoeging in de natuurlijke omgeving is vaak ondergeschikt gemaakt aan de functionele eis van openheid

9. Gestandaardiseerde vakantiehuisjes in duingebied in Vlieland, jaren dertig (Tresoar, collectie PBF, Ansichtkaart nr. AN293, 1939)

10. De Groot's Houtbouw Industrie, landhuisje. Stadse heer in de natuur, 1935 (Archief De Groot's Houtbouw Industrie, Vroomshoop)

waardoor de natuur bijna letterlijk binnen kon komen. De natuurbeleving van de moderne avant-gardistische huizenbezitter was dan ook een wezenlijk andere dan die van de op pittoreske, romantische aspecten gerichte natuurliefhebber. Dit komt zeer duidelijk naar voren in het commentaar van de beoordelingscommissie voor de prijsvraag voor een vakantie- en weekendhuis aan de Vecht. Aan de imaginaire opdrachtgevers, een watersportfamilie, wordt de volgende levenshouding toegedicht: 'Zij zijn vlot, zij zullen zich buiten niet al te correct kleden, wenschen vrijheid op hun terrein en als ze transpireerend terugkomen, dan wenschen ze een douche.'²⁵ De moderne natuurminnaar koppelt natuur aan fysieke gezondheid, aan de heilzaamheid van bos- of zeelucht, mogelijk ook aan harding van het lichaam tegenover het decadente stadsleven. In deze visie zijn het in de zon kunnen verblijven (zonnebaden) en de zon toelaten in het interieur belangrijke vereisten voor het huis.²⁶ Dit ideaal van een op hygiëne en lichaamscultuur gericht verblijf in de natuur resulteerde in het interbellum in een aantal spectaculaire vakantiehuisen. Een voorbeeld hiervan is het in 1934-1935 door B. Merkelbach en Ch.J.F. Karsten gebouwd

zomerhuisje te Schoorl dat in de vakpers veel aandacht kreeg (afb. 11).²⁷

Het vakantiehuis werd in opdracht van Rient Dijkstra gebouwd. Dijkstra was advocaat en journalist voor *De Groene Amsterdammer* en behoorde tot de culturele en intellectuele avant-garde van zijn tijd. Het witte bouwblok met het platte dak steekt scherp af tegen de achtergrond van enerzijds het Noord-Hollandse weidelandschap, en anderzijds de duinen. De ambitie van de architecten om 'de scheiding tussen natuur en huis zooveel mogelijk te vervagen' is gerealiseerd, maar alleen vanuit het perspectief van het interieur.²⁸ Een door Eva Besnyö gemaakte fotoreportage bevat een beeld van een ingenieuze schuifwand die in zijn geheel over een rail naar het terras kan worden doorschoven. Hierdoor komt de woonruimte van vloer tot plafond in open verbinding te staan met de natuur. De glaswand doet dienst als windkering op het terras. Twee haaks op elkaar staande wanden van het vakantiehuis zijn voorzien van zo'n schuifwand. Vanuit elk van de spaarzaam en Spartaans ingerichte vertrekken wordt de blik onmiddellijk naar buiten getrokken. Vakantiehuisen in de geest van de Nieuwe Zakelijkheid groeiden door dit soort foto's en uitgebreide pers-aandacht uit tot iconen van de moderne Nederlandse architectuur (afb. 1).²⁹

Het merendeel van de Nederlandse vakantiehuisen uit het interbellum had een behoudender karakter. Meer conventionele architecten en bouwers incorporeerden vrij snel de grotere raamoppervlakken van het modernisme, maar zonder het verdere vocabulaire over te nemen.³⁰ Een fraai voorbeeld van een dergelijke vakantiewoning is het royale, mooi in het landschap ingepaste zomerhuis De Triangel van J.H. Albarda in Barchem uit 1940 (afb. 12).

BEVRIJDE WOONCULTUUR IN HET VAKANTIEHUIS

Over het gebruik en de indeling van de binnenruimte van het vakantiehuis lijkt onder architecten gedurende het interbellum een grote consensus te hebben bestaan. Het zeer beperkte oppervlak van een vakantiewoning vroeg om een compacte indeling. 'Een vakantiehuis moet zoo zijn, dat het huishouden er zeer vlot kan gaan. Men beoogt meer buiten, in den tuin te wonen dan binnen', meende de beoordelingscommissie voor de prijsvraag voor een vakantie- en weekendhuis aan de Vecht.³¹ De woning moest praktisch zijn, aan veel mensen een slaapplek kunnen bieden en vooral een leven mogelijk maken zonder de beperkende conventies die de inrichting en het gebruik van de primaire woning bepaalden. In het primaire huis had men vaak te maken met inwonend personeel en moest men rekening houden met de verwachtingen van de burens. Volgens de conventie werd een deel van het in-

terieur ingeruimd voor een salon of 'mooie kamer' (vrijwel steeds in de vorm van de universeel toegepaste kamer-en-suite) en een gesloten keuken. Van deze soms beklemmende burgerlijke gebruiken bevrijd te zijn was één van de aantrekkelijkheden van het eenvoudige vakantiehuis. Goddijn ziet in het vakantiehuis en het landhuis de mogelijkheid de populaire, maar in architectenkringen vrij algemeen verfoeide kamer-en-suiteplattegrond te verlaten en te kiezen voor een groot leefvertrek, waarin wonen en eten kunnen plaatsvinden.³²

W. Retera ziet de ontwikkeling van de plattegrond van het weekendhuisje als richtingwijzend voor aanvaardbare éénkamerwoningen: 'Al hebben de minimumwoning en de week-end woning veel punten van overeenkomst, de laatste kan op een groote bevoorrechtiging bogen: de vrije omgeving. De woonkamer is door het openzetten van breede deuren onmiddellijk te vergrooten. De mooiste kamer is nog altijd de vrije ruimte in de natuur, het mooiste plafond de hemel.' Het is een van de meest lyrische beschrijvingen van de relatie tussen woning en natuur uit het interbellum in Nederland. Retera waardeert vooral die ontwerpen die de versnippering van de ruimte weten te vermijden.³³ Hij illustreert zijn opvatting met de uitgekiende plattegrond van een weekendhuisje van 36 m² (afb. 13). Deze plattegrond is opmerkelijk in meer dan een opzicht. Ten eerste zien we de integratie van een open keuken, iets wat nog ondenkbaar was in de primaire woning van het interbellum. Ook is een open haard ingetekend. Het is het praktische en symbolische centrum van deze kleine woning. Diverse slaapplekken kunnen overdag worden opgeklapt of als sofa gebruikt, waardoor de leefruimte optimaal wordt benut. Opvallend is de plaatsing van de eettafel tegen een van de wanden. Ook dit is een betrekkelijke noviteit. In de kamer-en-suite kreeg de eettafel vrijwel altijd een plaats in het midden van de achterkamer. De ingetekende zitmeubelen zijn licht en kunnen eenvoudig verplaatst worden in het interieur of in de richting van het terras, dat via een geheel weg te schuiven glaswand bereikbaar is. Deze plattegrond geeft ons inzicht in wat de weekender volgens Retera zocht in zijn huisje: een eenvoudig en praktisch interieur met een flexibel gebruik, een ongedwongen sfeer en een nauwe band met de omgeving.

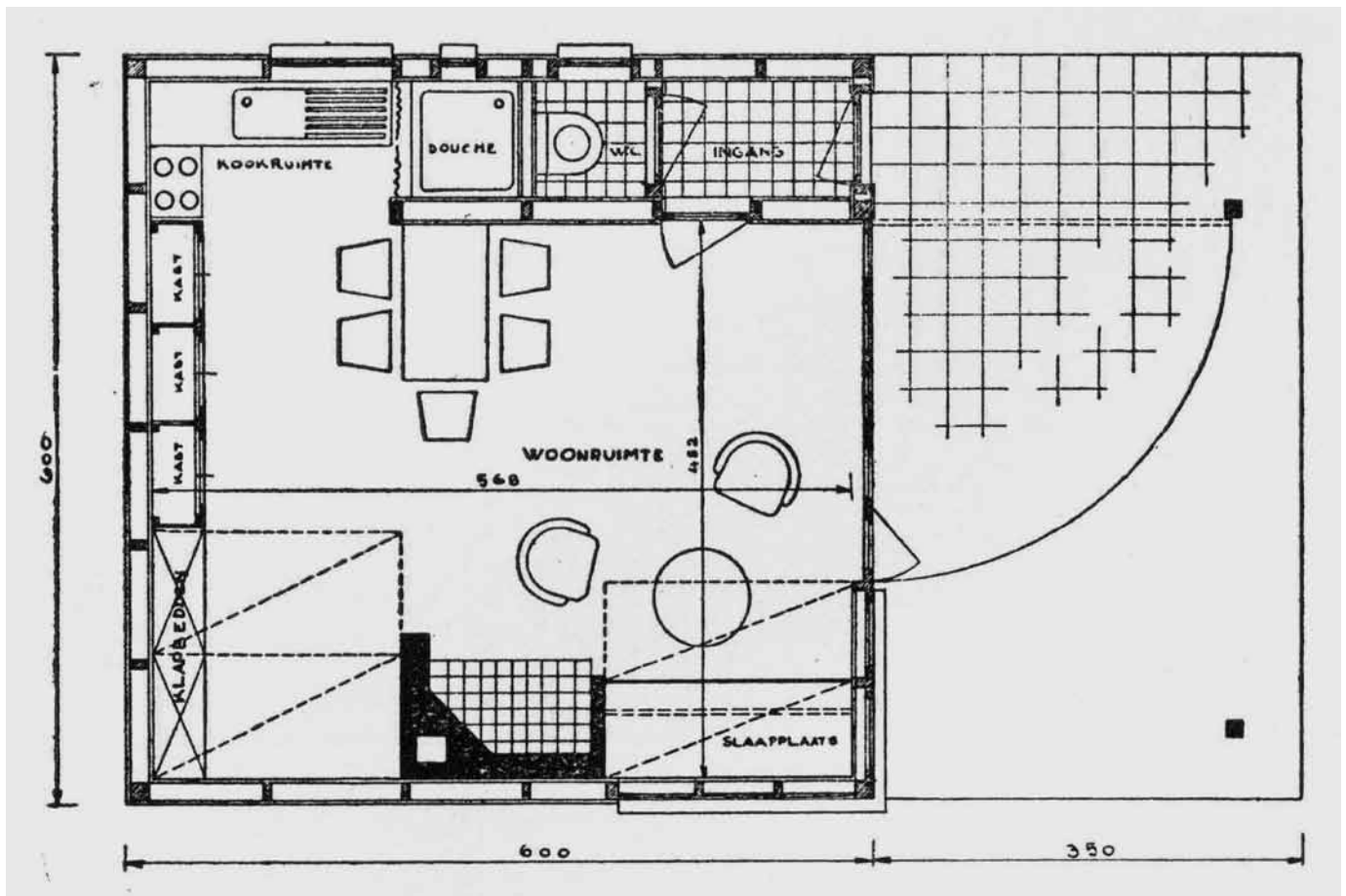
Veel van deze innovatieve ontwerpen zouden na de oorlog in de primaire woningbouw terrein winnen. In het interbellum werden ze binnen het functionalisme weliswaar beproefd, maar nog door velen afgewezen.³⁴ Bromberg was een hartstochtelijke voorvechter van het bevrijde wonen: 'Bij het beschrijven van het eenvoudige, ongedwongen, natuurlijke leven in een week-end-huis worden wij ons bewust van de dwaze ongemakken, die wij ons op de hals halen bij het keurige, conventionele wonen, dat voor een groot deel is gericht op de indruk naar buiten.'³⁵ Een foto van twee bewo-

11. B. Merkelbach en Ch. Karsten, zomerhuisje in Schoorl, 1935 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

12. J. Albarda, zomerhuis 'De Triangel' in Barchem, 1940 (in: G. Friedhoff, *Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundig ingenieurs*, Amsterdam 1956, 26)

13. W. Retera Wzn., plattegrond van een weekendhuisje (in: W. Retera Wzn., *Het Moderne Interieur*, Amsterdam s.a., 17)

14. B. Merkelbach en Ch. Karsten, zomerhuisje in Schoorl, 1935 (in: W. Retera Wzn., *Het Moderne Interieur*, Amsterdam s.a., 71)

ners van het zomerhuis van Merkelbach en Karsten in Schoorl illustreert treffend de ongedwongen leefwijze waar Bromberg naar verwijst. We zien twee mannen op sofa's in de woonruimte ten volle genieten van het buiten beeld gebleven weidse uitzicht. Dankzij de gordijnen kan de ruimte 's avonds afgesloten worden tot een afzonderlijk slaapvertrek. De functionele inrichting is erop gericht de bewoners weinig huishoudelijk werk te verschaffen (afb. 14).

CONCLUSIE

Wie in het interbellum een vakantie- of weekendhuisje liet bouwen, met of zonder architect, koos voor een natuurbeleving van nabij. Die beleving kon uiteen lopen

van romantisch-pittoresk tot hygiënisch-sportief. In alle gevallen wist de weekender zich bevrijd van de jachtige stad en de daar geldende woonconventies. De wooncultuur in en om de vakantiewoning ontwikkelde zich als een antwoord op het wonen in de primaire woning. Om die reden vormt het onderzoek naar vakantie- of weekendhuisjes een aanvulling op de resultaten van het recente onderzoek naar de Nederlandse wooncultuur.

Voor architecten was het vakantiehuis in meerdere opzichten een uitdaging: de relatie tot de gevoelige omgeving was een opgave, terwijl de beperkte plattegrond tot vernieuwing en inventiviteit noopte. Dit artikel toont aan dat bij het ontwerpen en bouwen van een

vakantiehuis niet alleen het materiaal en de vorm belangrijk waren, maar dat ook een visie op de natuurlijke omgeving een uitgesproken rol kon spelen. Verder onderzoek naar Nederlandse vakantiewoningen in de twintigste eeuw is nodig om een beter zicht te krijgen op dit onderbelichte aspect van de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Omdat de woningen door hun

lichte bouw doorgaans een beperkte levensduur kennen, mag de studie van vakantiewoningen, zowel individuele als op parken gelegen, niet lang op zich laten wachten. Vele woningen uit de jaren dertig zijn inmiddels verdwenen, tal van vakantiebungalows uit de Wederopbouwperiode (1945-1965) trof in de laatste decennia hetzelfde lot.

NOTEN

- 1 Nederlandse en buitenlandse publicaties over vakantiewoningen zijn schaars. De meeste recente literatuur betreft glossy platenboeken over hetzij verbouwde landhuizen of boerderijen, hetzij de overbekende vakantiehuisen van wereldberoemde architecten. Dit artikel concentreert zich uitsluitend op vakantiehuizen die voor dat doel, vakantie, nieuw werden gebouwd. Verbouwingen van boerderijen tot recreatiewoningen blijven buiten beschouwing.
- 2 Is het onderscheid tussen weekendhuis, zomerhuis en vakantiehuis nog enigermate invoelbaar, lastiger wordt het in het geval van het begrip 'landhuisje', dat door diverse auteurs zowel voor een zomerhuis als voor een permanent verblijf wordt gebruikt. Een enkele keer wordt ook de term 'sporthuisje' gebruikt. In dit artikel volgt de auteur de terminologie van de geraadpleegde contemporaine literatuur.
- 3 F. Hausbrand, *Kleine landhuizen in Holland*, Amsterdam 1938. Dit boek bespreekt een aantal vakantiehuisen. De architect is tevens ontwerper van de eerste caravan van Nederlandse makelij (Hauscar) en auteur van *De kampeerwagensport*, Amsterdam 1937.
- 4 M. van Ool, *Het verlangen naar buiten. De Nederlandse geschiedenis van het buitenleven*, Amsterdam 2008, 113.
- 5 P. Bromberg, *De kleine praktische woning. Bouw en inrichting van weekend- en zomerhuisjes*, Amsterdam z.j. (ca. 1936), 7. 'Weekenden' wordt door Bromberg ook geschreven als 'week-enden'.
- 6 J.H.W. Leliman en K. Sluyterman, *Het Moderne Landhuis in Nederland*, 's-Gravenhage 1916, vi.
- 7 In deze zin lijkt de wooncultuur van het vakantiehuis mede richting te hebben gegeven aan veranderingen in het wonen in de primaire woning, direct na de Tweede Wereldoorlog. De auteur bereidt een artikel voor waarin de schakelrol van Paul Bromberg en de Stichting Goed Wonen in dit proces wordt geïllustreerd.
- 8 Bromberg z.j. (noot 5), 7.
- 9 Bromberg z.j. (noot 5), 7. Een overkoepelende organisatie kwam er in Nederland niet. Een vroeg voorbeeld van een kolonie vinden we in Norg. In 1923 werd een gebied in de Oosterduinen en Lange- loërduinen bestemd voor de bouw van een groot aantal vakantiehuizen. Er staan nog enkele exemplaren uit het interbellum.
- 10 Artikel 6.3 van de Bouwvoorschriften van de gemeente 's-Gravezande, opgenomen in Bromberg z.j. (noot 5), 121.
- 11 Bromberg z.j. (noot 5), 120-124, bouwvoorschriften van diverse gemeenten.
- 12 Bromberg z.j. (noot 5), 120, 122, bouwvoorschriften 's-Gravezande en Noordwijk.
- 13 Bromberg z.j. (noot 5), 36, bespreekt een 'zeer geslaagde' proef van een geheel uit Eterniet opgetrokken vakantiewoning.
- 14 www.persbureauameland.nl, 06-11-2009, categorie Alles en Algemeen, ansichtkaart 30, 'Duinoord 5'. Deze link werkt niet/is niet duidelijk!
- 15 H.van der Kloot Meijburg, *Bouwkunst in de stad en op het land*, Rotterdam 1917, passim.
- 16 B.W.A. Goddijn, *Ontwerpen voor kleinere land- en zomerhuisjes*, Amsterdam z.j. (1934), inleiding.
- 17 Goddijn z.j. (noot 16), inleiding.
- 18 Hieronder het rijksmonument 'De Horst', van de Friese architect Tjeerd Venstra uit 1937. [nl.wikipedia.org/De_Horst_\(Schiermonnikoog\)](http://nl.wikipedia.org/De_Horst_(Schiermonnikoog))
- 19 Hausbrand 1938 (noot 3), inleiding.
- 20 N.L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*, Delft 1991, 5.
- 21 Een mooi voorbeeld van beeldvorming over de natuur vinden we in: Jhr. J. Feith e.a., *Zwerftochten door ons land. Gelderland* (en andere delen per provincie). Plaatjesalbum bij Hille's beschuitfabriek, Zaandam ca. 1930.
- 22 *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 51, 521-526. Duintjer ontwierp al eerder enkele vakantiewoningen, opgetrokken uit hout, maar verder in een geheel modern, zakelijk idioom.
- 23 *Bouwkundig Weekblad Architectura* 1936 (noot 22), 524-526.
- 24 *Bouwkundig Weekblad Architectura* 1936 (noot 22), 522 en 526.
- 25 *Bouwkundig Weekblad Architectura* 1936 (noot 22), 522.
- 26 C. Wilk (red.), *Modernism. Designing a new World 1914-1939*, Londen 2008 (2006), 249-297.
- 27 Zo verschenen foto's van o.a. Eva Besnyö in o.a. *De 8 en Opbouw* (1935); in: W. Retera Wzn., *Het moderne interieur*, Amsterdam z.j. (ca. 1936), 70-71; Hausbrand 1938 (noot 3), 34-37. Het huis bleef tot 2012 in het bezit van de familie en overleefde vrijwel ongeschonden. Het is nu bezit van de Vereniging Hendrik de Keyser en als vakantiehuis te huur.
- 28 www.archined.nl/nieuws/2012/juli-augustus/zomerhuis-groet/
- 29 Denk aan het vakantiehuis in Petten voor de familie Brandt Corstius door G.Th. Rietveld (1939) en het zomerhuis in Noordwijk aan Zee, dat L.C. van der Vlugt voor zichzelf bouwde (1936). Deze huizen figureren vanaf hun verschijnen tot heden in alle binnen- en buitenlandse overzichten van de moderne Nederlandse architectuur.
- 30 Kenmerkend voor deze fusie van de twee opvattingen is het gebruik van een rieten kap op een traditioneel landelijk vakantiehuis in combinatie met bijvoorbeeld het gebruik van ranke staalprofielen in klooeke vensterpartijen, om de lichttoetreding te vergroten en het uitzicht minder te belemmeren. Ook de diverse inzendingen voor de door Architectura et Amicitia uitgeschreven ontwerpwedstrijd voor een vakantie- en weekendhuis aan de Vecht vertonen dergelijke 'overgangsentwerpen'. Zie ook noot 12.
- 31 *Bouwkundig Weekblad Architectura* 1936 (noot 22), 51, 522.
- 32 Goddijn z.j. (noot 16), 3; E.J.G. Lips, *Tussen de schuifdeuren. Opkomst, bloei en ondergang van de kamer en suite in de Nederlandse woningbouw*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 2003.
- 33 Retera z.j. (noot 27), 17-18.
- 34 Zo verwijt de Delftse hoogleraar H.T. Zwiers zijn modernistische confrère Van den Broek dat hij de inwoners in het plan 'Blijdorp' in Rotterdam dwingt te kamperen in plaats van te wonen, waarbij hij doelt op het dagelijks wegklappen van bedden en omzetten van meubelen in een kleine woning. H.T. Zwiers, 'Wonen of kamperen', *Bouwkundig Weekblad* (1936) 20, 225-232.
- 35 Bromberg z.j. (noot 5), 8.

DRS. E.J.G. LIPS studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit en kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij doceerde aan de Opleiding voor Restauratoren van het toenmalige Instituut Collectie Nederland. Naast een baan in het voortgezet onderwijs

doet hij onderzoek naar Nederlandse architectuur in de twintigste eeuw, momenteel vooral naar de architectuur van het Nederlandse vakantiehuis in de twintigste en vroege eenentwintigste eeuw.

DUTCH HOLIDAY HOMES IN THE INTERBELLUM (1919-1939)

ERIK LIPS

This article discusses the architecture of Dutch holiday homes built between 1918 and 1940. It analyses how these houses relate to their natural surroundings and to idealized conceptions of holiday life. The study is based on contemporary literature on the design of holiday homes and on a close reading of several architectural examples.

In the Netherlands the economic growth of the 1920s, the introduction of summer holidays and the increasing popularity of spending leisure time outdoors contributed to the growing demand for holiday retreats in the woods or moorlands, near the sea, rivers or lakes. Many architects responded to this phenomenon. They designed holiday houses and published books or attractive portfolios on the subject. Local authorities also addressed the new development by establishing regulations for the construction of holiday houses in delicate, natural surroundings. In a densely populated country such as the Netherlands, building in a natural environment often led to a conflict of interests. Stimulating the population to seek outdoor leisure tended to spoil the natural surroundings. By granting temporary building permissions, authorities hoped to keep things under control and be able to reverse unwelcome developments in the future.

Several well-known senior publicists on the subject of holiday homes, such as Van der Kloot Meijburg, Leliman and Sluyterman, inspired Dutch architects to design holiday houses that responded to their natural surroundings. Especially Van der Kloot Meijburg had a considerable impact on younger generations of architects, as well as on contemporary construction firms. His urge was to build in a contemporary but rurally inspired idiom, in which 'honesty' and 'modesty' were

considered important values. Van der Kloot Meijburg's ideas seem to have inspired numerous examples of holiday homes of the period. These houses often resembled small farms, stables or cottages. They were made of wood and had a thatched roof and sparse, small windows. These small houses merged nicely with the natural surroundings, but at the same time they had an introvert character. Experiencing the outside environment from within was often difficult. Some modernist architects criticized this kind of holiday houses. They noted that, instead of adopting rural architectural types for a new type of building, a different architectural language needed to be developed, in particular for clients with an intellectual or artistic, urban background. This belief inspired some of the most famous Dutch holiday homes, such as the summerhouse in Schoorl by B. Merkelbach and Ch. Karsten. This house inverted the traditional concept of the holiday home. The white, cubic volume is a firm statement. It does not seem as if the architects were looking for a refined integration in the natural environment. On the contrary: from the interior, nature can be experienced to the full. Enormous sliding glass walls open to all sides and enable air and light to flow in. Here, experiencing nature is interpreted as a sportive, hygienic activity, as opposed to the romantic interpretation that inspired many dwellings of a more traditional design.

Concerning the furnishings of the holiday home, architects – traditionalists as well as modernists – promoted an uncluttered, practical interior with daybeds, movable furniture and combined living-dining-cooking spaces where the inhabitants would be able to free themselves from the distressing, restricted, conventional life in the city.

1. Het noordportaal van de Grote Kerk in Zwolle voor de restauratie (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

DE 'BEMOEIJINGEN' VAN KOCH

P.J.H. CUYPERS, F.C. KOCH EN
DE RESTAURATIE VAN DE
GROTE KERK IN ZWOLLE
1875-1898

JACCO VROMEN

Vanaf 1875 werden in Zwolle herstellingswerkzaamheden voorbereid voor de Grote of Sint-Michaëlskerk. De deplorabele toestand waar de kerk zich op dat moment in bevond werd in 1896 als volgt omschreven: 'De muren brokkelden af en waren op verschillende plaatsen voor een goed deel vergaan. De ramen hadden dringend herstelling noodig, ja men vreesde dat zij bij de een of andere stormvlaag zouden inwaaien. Het noordportaal was vervallen en van zijn spits beroofd' (afb. 1).¹ De werkzaamheden aan de driebeukige hallenkerk zouden in 1882 uitmonden in een ingrijpende restauratie, die onder toezicht stond van rijksadviseur P.J.H. Cuypers (1827-1921). De restauratie zelf werd uitgevoerd door de Zwolse architect F.C. Koch (1840-1917).

In de literatuur wordt er over het algemeen vanuit gegaan dat Cuypers als rijksadviseur zijn stempel drukte op alle grote restauratieprojecten die mede gefinancierd werden door het Rijk. In dit beeld nemen de restauratiearchitecten die betrokken waren bij de uitvoering slechts een ondergeschikte positie in. Ze zouden slechts de aanwijzingen van Cuypers hebben moeten volgen. De concrete werkzaamheden van de uitvoerende architecten in relatie tot het restauratieontwerp blijven echter onduidelijk, waardoor het moeilijk is het aandeel van rijksadviseur Cuypers en de betrokken architecten te onderscheiden.² Ook in het geval van de restauratie van de Grote Kerk in Zwolle wordt verondersteld dat Cuypers verantwoordelijk was voor de restauratieplannen en dat Koch enkel uitvoerend architect was.³ Nieuw en belangrijk bronnenmateriaal uit diverse archieven biedt niet alleen een helder overzicht van dit restauratieproces aan het einde van de negentiende eeuw, maar geeft ook een veel genuanceerder beeld van de relatie tussen Cuypers en Koch.⁴ Tevens brengen deze bronnen de rol die referendaris V. de Stuers (1843-1916) achter de schermen speelde voor het voetlicht. Het materiaal bevat onder andere meerdere restauratietekeningen van Cuypers én van Koch – die onderling opvallende verschillen vertonen – en een uitgebreide documentatie van het gehele restauratieproject. In dit artikel staat de wisselwerking tussen rijksadviseur Cuypers en restauratiearchitect Koch centraal. De concrete restauratiewerkzaamheden zelf worden slechts zijdelings toegelicht.⁵

DE RELATIE CUYPERS-DE STUERS EN DE ONTWIKKELING VAN KOCH ALS ARCHITECT IN ZWOLLE

Op 8 maart 1874 werd bij Koninklijk Besluit het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst ingesteld, bestaande uit vijftien adviseurs en een secretaris. Naast advisering over kunstverzamelingen van het Rijk, werd het college gevraagd 'advies uit te brengen over de plannen en hunne uitvoering betreffende oprigting of herstelling van gebouwen geheel of gedeeltelijk ten kosten van het Rijk ondernomen'.⁶ De Stuers werd aangesteld als secretaris. Cuypers werd als adviseur benoemd vanwege

zijn ervaring als architect en zijn kennis van de restauratiepraktijk. Architect en hoogleraar Bouwkunde in Delft, E. Gugel (1832-1905), werd als tweede bouwkundige aan het college toegevoegd.⁷ Bij restauratieprojecten bleek dat het werk van de rijksadviseurs niet altijd ophield bij planbeoordeling en advies aan de minister van Binnenlandse Zaken, maar dat de adviseurs in sommige gevallen ook zelf restauratieontwerpen aanleverden. Hiervoor werd vaak een beroep gedaan op Cuypers.

Binnen het college ontstond met name tussen Cuypers en De Stuers een hechte band. Beide mannen wisselden een continue stroom aan informatie uit, waarbij De Stuers naar materialen, bouwstijlen en de voortgang van de restauratieprojecten vroeg en Cuypers zijn ideeën over restauraties en nieuwbouwprojecten ventileerde. Hoewel de onderlinge band vriendschappelijk was en De Stuers jarenlang intensief gebruik maakte van het advies van de rijksadviseur, was hij het niet altijd eens met de aanbevelingen en de ontwerpen van Cuypers. De Stuers was in sommige gevallen zelfs zeer kritisch over ontwerpen die in zijn ogen te vrij en niet-historisch gegrond waren.⁸

In 1875 trad De Stuers af als secretaris en werd hij benoemd tot referendaris van de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen. Na zijn benoeming stelde hij in 1876 rijksadviseur Cuypers aan als ambtelijk architect der rijksmuseumgebouwen. Door de aanstelling van Cuypers als ambtenaar bij de afdeling Kunsten en Wetenschappen, werd het voor De Stuers eenvoudiger om hem bij talloze nieuwbouw- en restauratieprojecten te betrekken.⁹ Fricties binnen het College van Rijksadviseurs leidden in 1878 tot de opheffing van het college, waarna Cuypers in functie bleef als rijksadviseur van de minister. Het uiteenvallen van het College van Rijksadviseurs maakte de weg vrij voor een gecoördineerd cultuurbeleid, gedomineerd door De Stuers en Cuypers.

De groeiende dominantie van Cuypers kwam niet alleen bij door het Rijk uitgevoerde restauraties of nieuwbouw naar voren, maar manifesteerde zich ook in de talloze restauratieadviezen van Cuypers aan derden. In Zwolle krijgen referendaris De Stuers en rijksadviseur Cuypers vanaf 1880 bij de restauratie van de Grote Kerk te maken met de Zwolse architect F.C. Koch. Over deze architect weten we niet veel. Koch trad vanaf in de jaren vijftig van de negentiende eeuw in dienst bij het architectenbureau van zijn oudere broer, W. Koch. De broers Koch ontvingen onder meer opdrachten voor het bouwen van villa's aan de rand van de Zwolse binnenstad en complexen arbeiderswoningen.¹⁰ Vanaf 1865 was F.C. Koch mede-eigenaar van het bureau en had hij bij absentie van zijn broer (inmiddels stadsarchitect in Kampen) de dagelijkse leiding. Hij had wel ervaring met nieuwbouw van diverse kerken en daardoor zeker enige kennis van historische bouwstijlen, maar het is niet bekend of F.C. Koch vóór

zijn aanstelling door de Hervormde Gemeente als restauratiearchitect, in 1880, al betrokken was geweest bij restauraties.¹¹ In ieder geval had Koch had zich rond deze tijd ontwikkeld tot een capabel architect, die samen met zijn broer een gerenommeerd architectenbureau leidde.¹² Waarschijnlijk heeft zijn lokale bekendheid een belangrijke rol gespeeld bij de keuze voor Koch als leidinggevend architect bij de restauratie van de Grote Kerk.

NAAR 'EENE GEHEELE RESTAURATIE IN HET BELANG DER KUNST'

Bij de restauratie van de Grote Kerk in Zwolle was Cuypers al in een vroeg stadium betrokken (nog vanuit het College van Rijksadviseurs). Uit de bronnen blijkt dat vanaf het moment dat de kerkvoogden de rijksadviseurs via Gugel benaderden voor advies over het restaureren van enkele kerkvensters, het vervolgens Cuypers was die een grote rol ging spelen bij het verloop en de omvang van de restauratie.¹³ De Hervormde Gemeente had al in 1875 een bestek en ontwerpen voor het herstel van de vensters laten maken door de Zwolse stadsarchitect J.W. Bosboom (1860-1928).¹⁴ Na overleg in het college boden de rijksadviseurs niet alleen aan om advies te geven over de vormgeving van de vensters, maar verklaarden zij zich tevens bereid om kosteloos de Sint-Michaëlskerk te inspecteren.¹⁵ Zij waren namelijk niet enthousiast over de plannen van Bosboom. Cuypers kreeg samen met architect R. Redtenbacher (1840-1885), die in deze tijd als 'opzichter-teekeenaar' zowel in dienst was van het College van Rijksadviseurs als van Cuypers zelf, vanuit het college de opdracht om een nader onderzoek in te stellen naar de noodzaak van herstel.¹⁶ In de vergadering van het college gaf Cuypers aan dat de hallenkerk in Zwolle 'zeer verdient hersteld te worden en gemakkelijk te restaureren zal zijn'.¹⁷ Bij een vergadering van de kerkvoogdij op 8 maart 1875 stelde hij voor dat hij een plan voor 'eene geheele' restauratie van kerk zou opstellen 'in het belang der kunst'.¹⁸ Wat was begonnen met het vernieuwen van enkele vensters, groeide langzaam uit tot een omvangrijke restauratie.

De plannen van Cuypers werden in 1876 allemaal uitgetekend door Redtenbacher. Van deze tekeningen zijn een plattegrond, een opstand, een lengtedoorsnede, het noordportaal, de oostgevel, de noordzijde, detailtekeningen van venster- en kolomprofielen (blad I tot en met VI en VIII) en de situatie van de preekstoel bewaard gebleven. De tekeningen zijn tevens afgebeeld in de in 1921 gepubliceerde *Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*.¹⁹ Nadat Cuypers de restauratieontwerpen had ingediend bij de Hervormde Gemeente, duurde het nog tot 1882 voordat rijkssubsidie werd verleend en de restauratie in gang kon worden gezet. Hier werden de nodige voorwaarden aan verbonden. Ten eerste dienden een volledig uitgewerkt restauratieplan, een

bestek en een begroting opgesteld te worden. Daarnaast werd de subsidie jaarlijks verstrekt, pas na goedkeuring van de opgestelde jaarlijkse begroting en de geplande werkzaamheden, en na beoordeling van de verrichte restauratiewerkzaamheden.

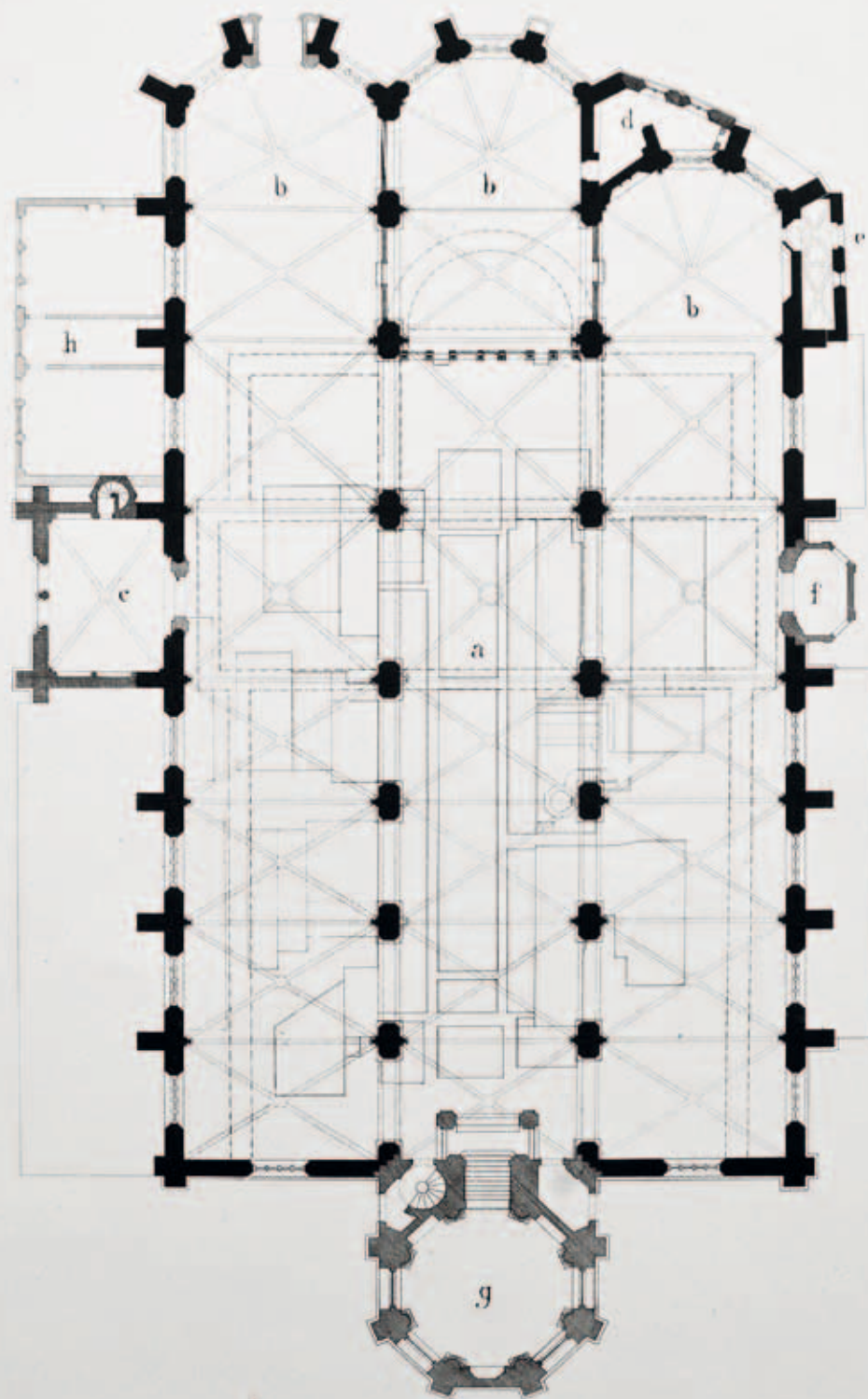
De werkzaamheden werden uitgevoerd onder leiding van Koch en werden gecontroleerd door Cuypers, nu vanuit zijn functie als architect der rijksmuseumgebouwen. Cuypers werd bij zijn inspecties in eerste instantie bijgestaan door architect J.G. van den Bergh (1824-1890), die echter al snel vervangen werd door restauratiearchitect L. Hezenmans (1841-1909).²⁰ Cuypers bracht tweemaal per jaar advies uit aan de minister over de stand van werkzaamheden en de uitgevoerde onderdelen. Daarbij adviseerde hij tevens over het wel of niet uitkeren van de subsidie. Vanaf 1882 verschenen er echter ook uitgewerkte ontwerptekeningen van de hand van Koch voor deze restauratie. Dit roept de vraag op wat nu precies de relatie is tussen deze tekeningen en de plannen van Cuypers uit 1876.

TWEE SETS MET RESTAURATIEONTWERPEN

In een brief aan het ministerie van 20 februari 1882 geeft het kerkbestuur aan dat Koch 'zich bereid heeft verklaard zich met die werkzaamheden te belasten, maar ons te kennen heeft gegeven, dat hij, alvorens over te gaan tot het maken van een bestek, gaarne met den ontwerper van het plan [Cuypers], een onderhoud zou hebben, ten einde met diens denkbeelden meer volledig bekend te worden'.²¹ Op basis van het plan van Cuypers maakte Koch een bestek, maar daarnaast zijn ook verschillende restauratietekeningen van hemzelf bekend. Het is opmerkelijk dat deze tekeningen meerdere verschillen tonen met de tekeningen van Cuypers.²² Voor het duiden van de invloed van Cuypers en van Koch op het resultaat van de restauratie is het interessant om de twee sets met ontwerpen te vergelijken.²³

De ontwerpen voor de plattegrond van de Grote Kerk van Cuypers en Koch zijn vrijwel identiek (afb. 2 en 3). De omliggende percelen, grenzend aan de kerkmuren, zijn wel ingetekend, maar de bebouwing daarvan is in de ontwerpen weggelaten. Een verschil tussen beide plattegronden is dat Koch het perceel van de kroeg 'het Wachtje' aan de oostzijde van de Hoofdwacht, in tegenstelling tot Cuypers, nog wel heeft weergegeven. Verder tonen de plattegronden verschillen in de toegangen en de vensteropeningen van de zogenaamde leprozenkapel (ten zuiden van het zuidoostelijke koor), en het 'stovenhok' ten noorden van het zuidoostelijke koor.²⁴ Daarnaast is opvallend dat de later dichtgezette toegang in het noordoostelijke koor nog op beide ontwerpen is ingetekend. Het ontwerp is dus gedurende de restauratie aangepast.

Een vergelijking van de ontwerpen voor de noordzijde van de Grote Kerk is alleen voor het noordportaal mogelijk, omdat van Koch geen tekeningen van de ge-

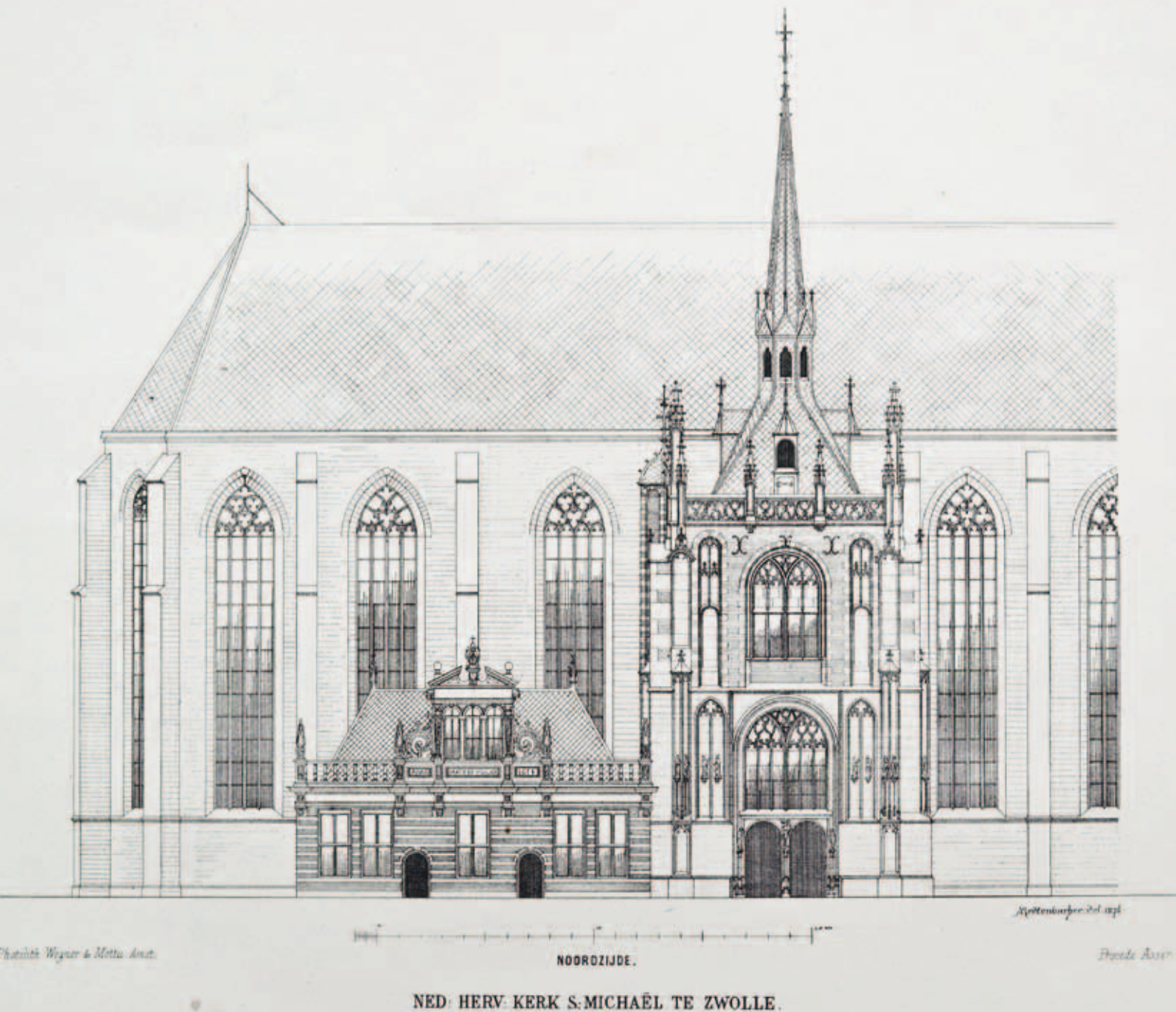
PLATTEN GROND.

NED. HERV. KERK S. MICHAEL TE ZWOLLE.

2. Restauratieontwerp van Cuypers, getekend door Redtenbacher in 1876, plattegrond (*Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1879, uitgegeven in 1921)

3. Restauratieontwerp van Koch uit 1882, plattegrond (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

4. Restauratieontwerp van Cuypers uit 1876, noordzijde (*Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1879, uitgegeven in 1921)

hele noordzijde bewaard zijn gebleven. De ontwerpen voor het noordportaal van Koch en Cuypers vertonen in hoofdlijnen gelijkenis, maar bevatten enkele opmerkelijke verschillen in detaillering (afb. 4 en 5). Zo is de spits van het portaal op de tekening van Koch anders vormgegeven dan in het ontwerp van Cuypers, en bekroond met een beeld van de aartsengel Michaël. Verder zijn de deuren en het ingangsportaal, het dakvenster, de tracering van de blindnissen en het grote venster op de verdieping verschillend in detaillering

en vormgeving. Ook is het portaal in het plan van Cuypers, in tegenstelling tot het ontwerp van Koch, voorzien van een baldakijn. Cuypers heeft daarnaast de aanwezige nissen in het noordportaal opgevuld met beelden van heiligen, terwijl Koch deze heeft leeggelaten. Voor wat betreft de pinakels op de hoeken van de begane grond en eerste verdieping, geeft Koch twee mogelijkheden weer: aan de rechterzijde het ontwerp van Cuypers en aan de linkerzijde langere en spitsere vormgegeven pinakels. Tot slot verschillen de verhou-

dingen van de begane grond en de eerste verdieping van het portaal. De tekening van Redtenbacher kent in verhouding een hogere verdieping dan het ontwerp van Koch.

De ontwerp-tekening van Koch uit 1884 voor de oostzijde van de kerk, met de drie koren en de kleine aanbouw met balustrade en pinakels, lijkt op het eerste gezicht een kopie te zijn van het ontwerp van Cuypers uit 1876 (afb. 6 en 7). Een belangrijk verschil is echter dat in het ontwerp van Koch het toegangsportaal in het noordoostelijke koor nog staat ingetekend en dat dit bij Cuypers reeds is verdwenen. Dit laatste is enigszins merkwaardig, omdat Cuypers dezelfde ingang op zijn plattegrond nog wel had ingetekend.²⁵ Ten slotte is het mogelijk om de profilering van de 'vergotiseerde' vensters van de Grote Kerk van Koch en Cuypers te vergelijken (afb. 8 en 9). In Cuypers' plan van 1876 zijn meerdere ontwerpen voor venstertraceringen weergegeven, waarbij de vormgeving was afgeleid van een oorspronkelijk (dichtgemetseld) venster in de noordgevel. Bij vergelijking van de ontwerpen van Koch en Cuypers, valt op dat bij een aantal vensters de profilering exacte gelijkenis vertoont. Model A, B en de twee voorbeelden van Koch ten behoeve van de noordgevel zijn één op één overgenomen van de plannen van Cuypers uit 1876. De andere voorbeelden van Koch (model B tot en met E) kennen echter subtiele verschillen in de positionering en samenstelling van de gotische motieven, waardoor nieuwe composities ontstaan.

Resumerend kan worden gesteld dat de plannen van Koch en Cuypers op hoofdlijnen grote overeenkomsten vertonen. In belangrijke mate lijkt Koch de plannen van Cuypers uit 1876 als leidraad, soms zelfs als direct voorbeeld, te hebben gebruikt voor zijn eigen restauratietekeningen. Dit gegeven wordt versterkt door een brief van Cuypers aan de kerkvoogdij van 1878, waarin hij stelt dat zijn plannen bij elke eventuele herstelling als grondslag zouden moeten blijven dienen.²⁶ Daarnaast geeft Cuypers in zijn advies aan de minister van 24 augustus 1882 aan dat het honorarium van Koch te hoog is vastgesteld, omdat tekeningen voor de herstelling 'voorhanden zijn [...] en de ingezonden doortrekken ook met behulp van voormelde tekeningen zijn vervaardigd.'²⁷ Koch stelt in een reactie dat het salaris niet te hoog berekend was. Hij rekende 5% voor het dagelijks toezicht op de werkzaamheden en 8% voor 'mijne bemoeijingen en werkzaamheden'.²⁸ Hoewel zijn inzet niet verder wordt gespecificeerd, is het in ieder geval duidelijk dat Koch zichzelf niet enkel als opzichter beschouwt. Ondanks het feit dat de plannen veel overeenkomsten vertonen, zijn er in detail en vormgeving duidelijke verschillen waar te nemen tussen de ontwerpen van Cuypers en Koch, met name bij het noordportaal, de oostzijde en de venstertraceringen. Verder zijn er van Cuypers geen tekeningen van wijzigingen aan de zuid- en westzijde van de Grote Kerk bekend, waarvoor Koch in de loop van het

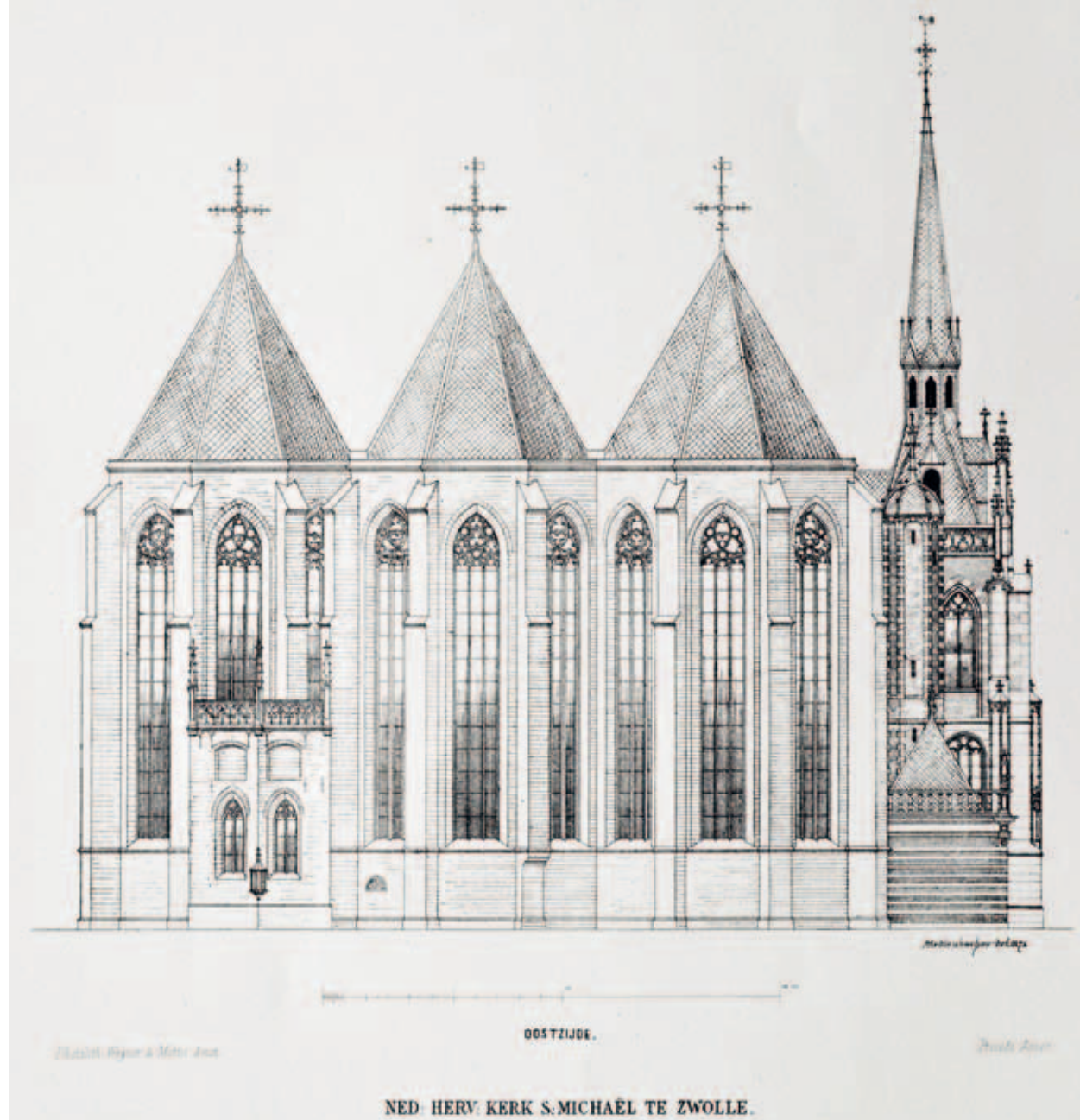

5. Restauratieontwerp van Koch uit 1886, noordportaal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

restauratieproces ontwerpen heeft gemaakt. Het is de vraag of de verschillen in de ontwerpen het gevolg zijn van de inbreng van de ideeën van Koch, als gevolg van zijn 'bemoeijingen en werkzaamheden', of dat zij de directe invloed van de rijksadviseur tijdens het restauratieproces weerspiegelen.

DE MACHT VAN DE RIJKSADVISING

Bij verschillende onderdelen van de restauratie blijkt uit de correspondentie en de restauratieontwerpen

6. Restauratieontwerp van Cuypers uit 1876, oostzijde (*Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1879, uitgegeven in 1921)

concreet de veelomvattende invloed van Cuypers als rijksadviseur. Hierbij waren niet alleen zijn ontwerpen van 1876 leidend, maar trad hij ook in verschillende situaties sturend en dwingend op in zijn adviezen aan het ministerie. Zo wendde Cuypers vanaf de start van de restauratie zijn invloed aan om de Grote Kerk te ‘zuiveren’ van de rondom aangebouwde woningen en winkels (afb. 10): ‘Wij meenen bij deze gelegenheid er

op te moeten aandringen dat het zoogenaamde “wachtje”, een gebouwtje dat de noordzijde van het koor zéér ontsierd, vóór de verdere herstelling worde afgebroken.’²⁹ Naast het ‘wachtje’ werd ook een groot deel van de bebouwing aan de zuidzijde van de kerk op advies van Cuypers gesloopt. Met betrekking tot de venstertraceringen werd een aantal ontwerpen van Cuypers door Koch één op één overgenomen en in de

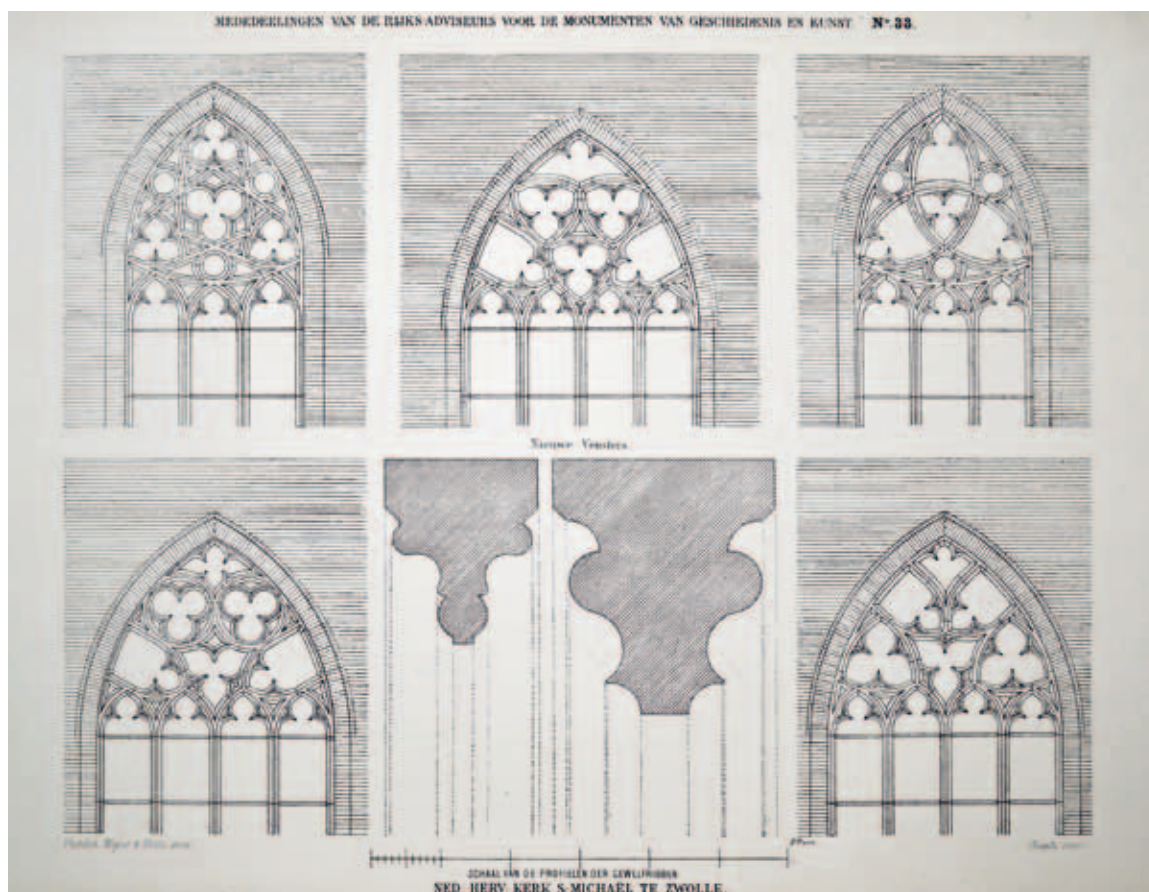

7. Restauratieontwerp van Koch uit 1884, oostzijde (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

noord- en zuidgevel toegepast. Ook het ontwerp voor de balustrade met pinakels op de sacristie, tussen het zuidoostelijke- en middenkoor, werd volgens Cuypers' plannen uitgevoerd.

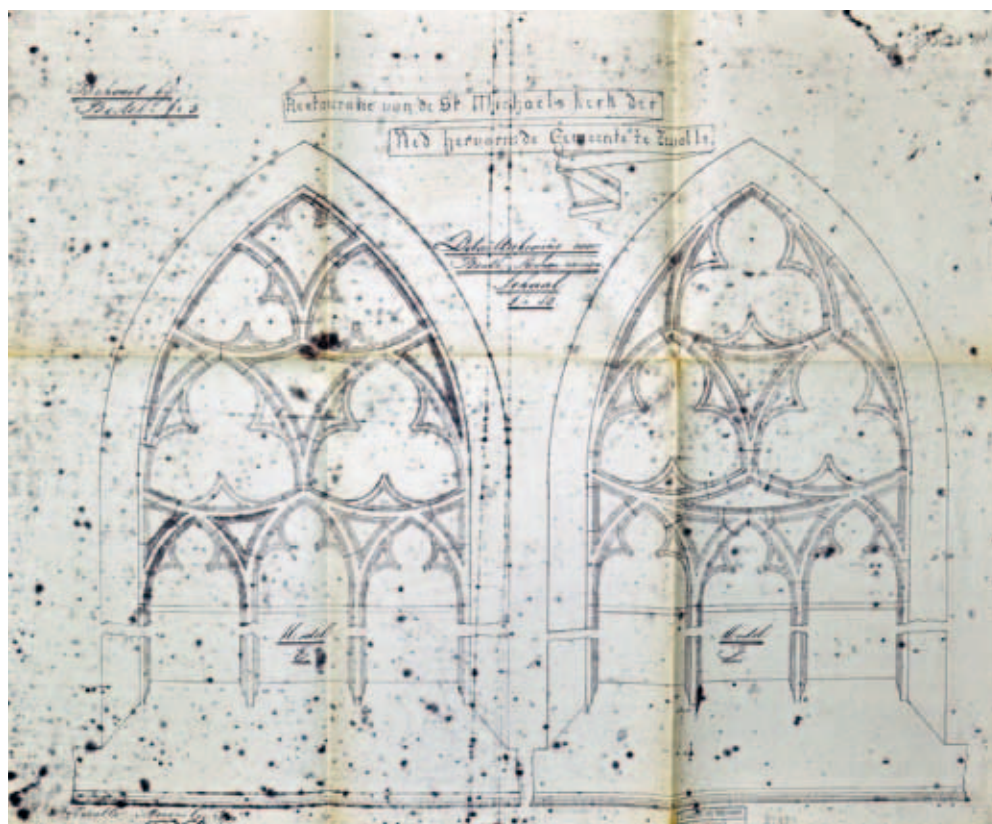
De invloed van zijn adviezen was verder illustratief bij zijn pleidooi voor het slopen van het ingangsportaal in de noordoostelijke koorsluiting. De kerkvoogdij wenste deze ingang te behouden. Cuypers adviseerde

de minister echter tijdens de restauratie om de subsidie afhankelijk te stellen van de sloop van het portaal. Hoewel de minister rond de oprichting van het College van Rijksadviseurs nog te kennen had gegeven 'dat het opvolgen van de wensen der Adviseurs in geen geval tot voorwaarde van te schenken subsidie zou worden gesteld', nam hij gedurende de restauratie van de Grote Kerk zonder uitzondering de adviezen van Cuypers

8. Restauratieontwerpen van Cuyper uit 1876 voor nieuwe vensters (*Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1879, uitgegeven in 1921)

9. Restauratieontwerpen van Koch uit 1882 voor nieuwe vensters, ontwerpen E en F (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

10. Uitsnede van de Grote Kerk uit het kadastrale minuutplan van Zwolle van 1832 met daarop zichtbaar de aangrenzende bebouwing (Dienst voor het Kadaster en Openbare Register, Apeldoorn: www.watwaswaar.nl)

over.³⁰ De minister had weliswaar de beslissingsbevoegdheid, maar leunde hierbij sterk op de visie van de rijksadviseur. De kerkvoogdij kon het zich niet veroorloven de subsidie mis te lopen en liet Koch de sloop van het portaal op de begroting plaatsen.

ONDERZOEK VAN KOCH NAAR DE 'OORSPRONKELIJKE' PORTALEN

Bij bovenstaande werkzaamheden had Cuypers met zijn eerdere plannen en met zijn adviezen concreet zijn stempel gedrukt op het ontwerp en dus op het resultaat van de restauratie. Bij de restauratie van het noordportaal en het zuidportaal was de rolverdeling tussen Koch en Cuypers minder eenzijdig. Daarnaast vervulde referendaris De Stuers tijdens de restauratie van het portaal een belangrijke sturende rol. De res-

pectieve ontwerptekeningen van Koch en Cuypers van het noordportaal vertonen wezenlijke verschillen, met name daar waar het de deuren en de spits betreft. Bij vergelijking van de tekeningen met de huidige situatie, blijkt dat hier uiteindelijk het ontwerp van Koch is uitgevoerd (afb. 4 en 5). Uit de bronnen komt naar voren dat Kochs ontwerp het resultaat is van de opdracht van de afdeling Kunsten en Wetenschappen om een intensieve studie naar de oorspronkelijke toestand te verrichten. Hoewel er al een ontwerp van Cuypers, getekend door Redtenbacher, voorhanden was, werd de juistheid van deze tekening door de Steurs betwist. Deze stelde in een brief aan Cuypers: 'Ik heb die tekeningen leeren wantrouwen, en daarom photographien gevraagd. Nu blijkt dat Redtenbacher op verschillende plaatsen heeft gefantaseerd [...]'.³¹ Hierbij werd inge-

11. Tekening van Koch van de noordzijde van de Grote Kerk, gemaakt in 1886 naar studie van het schilderij 'de Torenbrand van 1669' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

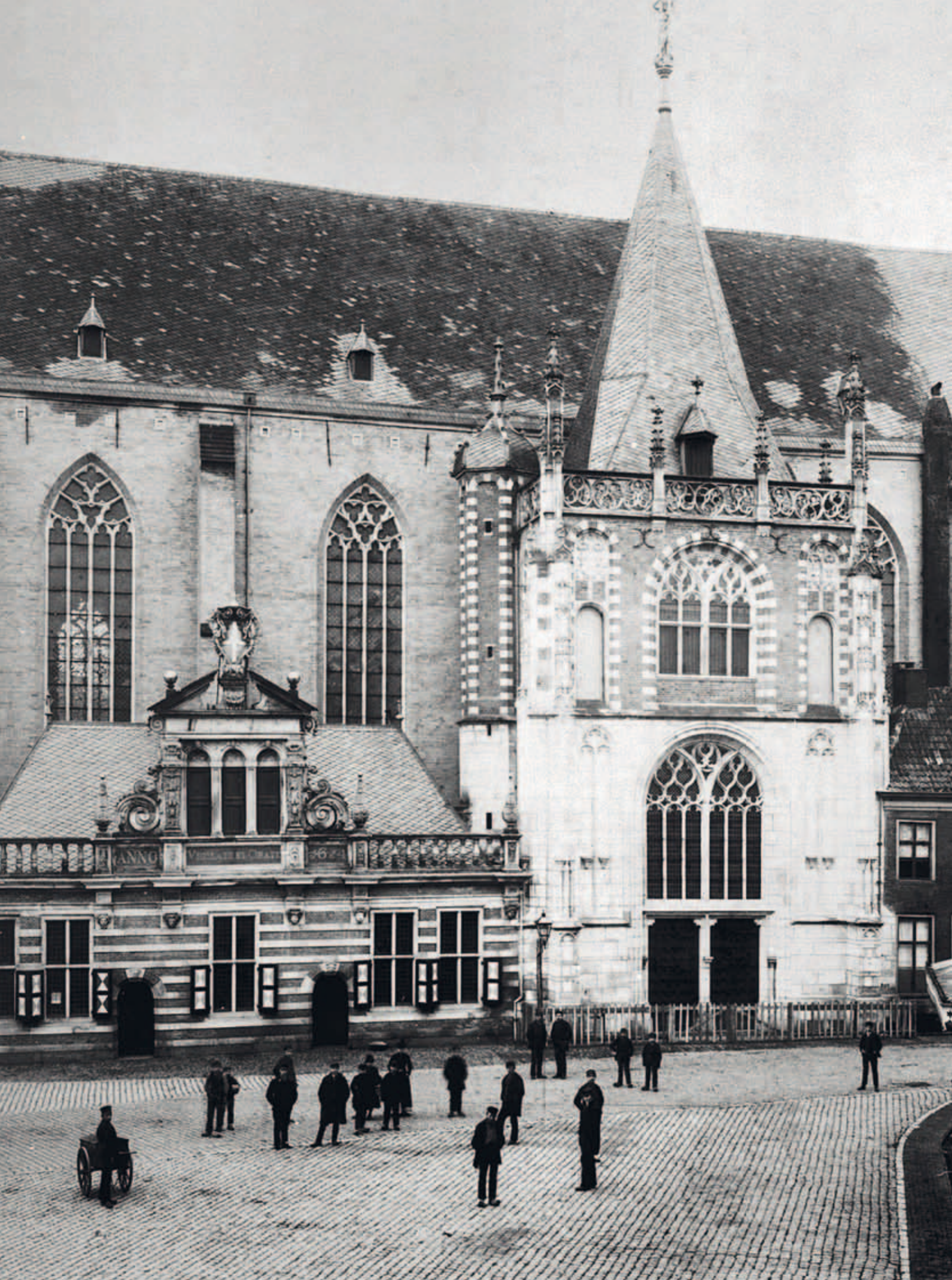
gaan op de verhoudingen en op de traceringen van de nissen op de hoeken van de eerste verdieping van het portaal.³² A. Mulder (1856-1936), die na de opheffing van het College van Rijksadviseurs als direct bouwkundig adviseur van De Stuers opereerde, stelde dat de tekeningen van de Redtenbacher 'totaal fout zijn, waar het hoogte en breedte aangaat'.³³

Om meer zekerheid te genereren over de oorspronkelijke toestand van het portaal, gaf de Steurs Koch de opdracht om twee schilderijen na te tekenen en te analyseren: een schilderij over de torenbrand van 1669 en een van het noordportaal van D. van Etten uit 1782.³⁴ Cuypers zal deze schilderijen waarschijnlijk ook gekend hebben, voordat hij zijn ontwerp maakte. Hij en De Stuers lieten zich bij restauratieontwerpen vaker inspireren door oude afbeeldingen. De referendaris probeerde in dat geval de oorspronkelijke toestand te achterhalen. Voor de architect Cuypers vormden de historische afbeeldingen vaak een inspiratiebron voor het toewerken naar een beeld van hoe het gebouw er idealiter zou moeten uitzien.³⁵ Koch op zijn beurt probeerde met het kopiëren van de schilderijen de oorspronkelijke ('primitieve') situatie van het noordportaal te 'reconstrueren' (afb. 11). Zo gaf hij aan dat op het schilderij van 1669 de 'tussen pinacles in de ba-

lustrade in primitieven toestand verkeerden; doch de hoekpinacles voorzeker niet.'³⁶ Voor de toegangsdeuren van het portaal stelde Koch dat het bestaande kozijn met de halfronde dagopeningen van latere tijd moest dateren.³⁷ Daarnaast hield hij zich bezig met het perspectief van de schilderijen, om zo de verhoudingen van de verschillende verdiepingen van het noordportaal in het ontwerp te kunnen verbeteren. De Stuers schreef aan de hand van de bevindingen van Koch aan Cuypers dat de ronde bogen boven de twee deuren niet juist waren en dat er in de oorspronkelijke situatie sprake was van rechte lateien op kraagstukken. De referendaris drong vervolgens aan op het herstel hiervan. Wat de kapvorm betreft vond De Stuers dat men bij de restauratie de [...] schilderijen zou moeten volgen, niet 'de phantasieën' van Redtenbacher.³⁸ Tevens zou het beeld van Michaël weer op de spits moeten worden herplaatst. Op het ontwerp van Koch werden ook de verhoudingen tussen de begane grond en de eerste verdieping van het noordportaal gewijzigd.

Aan de hand van de aanwijzingen van De Stuers en

► 12. De noordzijde van de Grote Kerk na de restauratie van het noordportaal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

grootte van deur- en lichtopeningen betreft, ontworpen is overeenkomstig het resultaat der gedane onderzoekingen [...].⁴¹

‘RIJKSBEVESTIGING’

Al eerder werd gewezen op de invloed van Cuypers' adviezen, bijvoorbeeld bij de sloop van het portaal in het noordoostelijke koor. Deze adviezen bevatten niet alleen zijn specifieke wensen of hadden betrekking op het wel of niet uitkeren van de subsidie, maar ze oordeelden ook over de ontwerp- en detailtekeningen die Koch tijdens de restauratie vervaardigde. De rijksadviseur gaf expliciet aan dat hij ook graag controle had over de details: ‘Ten einde zekerheid te erlangen, dat de nieuw te maken steenhoutwerken behoorlijk in den stijl der kerk en wel overeenkomstig het karakter van elk respectievelijk gedeelte, worden uitgevoerd, zal het noodig zijn, de details van deze steenhoutwerken, als vensterramen, lijsten, afdekkingen, balustraden, pinakels vooraf ter goedkeuring voor te leggen, evenals die van het timmerwerk der deuren, dakvensters enz, en van de verschillende compartimenten van glas in lood.’⁴²

Zo stuurde Koch zijn ontwerpen voor de venstertraceringen, waarbij hij verschillende gotische motieven van diverse vensters had verwisseld en samengevoegd, ter beoordeling naar Cuypers. In de reacties van deze laatste zijn hierover geen negatieve reacties of aanwijzingen ter verbetering te lezen. Het advies van 20 december 1882 bijvoorbeeld, dat zeer waarschijnlijk een reactie was op de in september door Koch toegestuurde stukken over de vensterdetaileringen, vermeldt dat volgens Cuypers ‘de detailtekeningen [...] thans onze goedkeuring kunnen wegdragen’ en dat de werkzaamheden conform deze tekeningen kunnen worden uitgevoerd.⁴³ Voor wat betreft de vensters die overgenomen waren van zijn eigen ontwerp van 1876 was dit ook niet verwonderlijk. Ook de eigen ontwerpen van Koch werden door de rijksadviseur positief beoordeeld. Deze venstertraceringen werden vervolgens toegepast in het noordoostelijke- en middenkoor.⁴⁴ Koch had in dit geval – weliswaar binnen de kaders van de gegeven vormgeving van de rijksadviseur – de vrijheid om zelf zijn aandeel in het ontwerp te leveren. In 1893 maakte Koch ook het ontwerp voor de vensters in de bakstenen westgevel aan weerszijden van de consistoriekamer. Wederom volgden positieve adviezen en werd het ontwerp van Koch uitgevoerd. Op de tekeningen van Koch voor de bewerking van het glas in lood in de vensters volgde wel kritiek. Deze vensters zouden niet het karakter weergeven van werk uit de vijftiende eeuw. Uit de brief van de minister valt op te maken dat er drie tekeningen naar Koch worden verzonden die afwisselend kunnen worden gebruikt.⁴⁵ Omdat deze tekeningen van Cuypers niet in de archieven bewaard zijn gebleven, is niet na te gaan of het om een compleet nieuw ontwerp ging, of dat de rijksadviseur slechts enkele

aanpassingen aan het ontwerp van Koch verrichtte. In ieder geval is duidelijk dat de criteria voor een geslaagd ontwerp voornamelijk werden gekoppeld aan het ‘juiste’ karakter van een bepaalde tijdperiode, dat tot uitdrukking moest komen in de gehanteerde stijl, vormtaal en detaillering.

Met betrekking tot de restauratie van de buitenschil van de kerk had de rijksadviseur weinig op de detailtekeningen van Koch en de uitvoering daarvan aan te merken. Zo geeft hij in het advies van 8 augustus 1883 aan de minister aan dat het werk met zorg behandeld is en goed is uitgevoerd. ‘[...] op enkele onnauwkeurigheden in steensnede hebben wij de aandacht van den architect gevestigd.’⁴⁶ Ook op de tekeningen van Koch voor het herstel van de gewelfschilderingen had Cuypers in zijn adviezen niets aan te merken (afb. 13). Uit de correspondentie blijkt dat Koch zich ten opzichte van Cuypers bescheiden opstelt en bereid is diens visie op de schilderijen over te nemen: ‘Aangenaam zal het mij zijn omtrent de thans te volgen restauratie dezer schilderijen nader door U te mogen worden ingelicht.’⁴⁷ Op het ontwerp van Koch volgde geen kritiek van de rijksadviseur. In de laatste twee jaar van de restauratie (1897-1898) werd vanuit de rijksoverheid niet langer subsidie verleend en zijn er dan ook geen adviezen van Cuypers meer in de bronnen te vinden. De herstelwerkzaamheden in de consistoriekamer werden geheel volgens het plan van Koch uitgevoerd.

CONCLUSIE

De stelling dat Cuypers verantwoordelijk was voor de restauratieplannen van de Grote Kerk in Zwolle en dat Koch enkel uitvoerend architect was, kan worden genuanceerd. Door de nauwkeurige vergelijking van de ontwerpen van Koch en Cuypers is beter inzicht in de restauratie van de Grote Kerk in Zwolle, en het aandeel van respectievelijk Cuypers en Koch verkregen. Daarnaast biedt het onderzoek een interessante kijk op de verhouding tussen De Stuers (rijksoverheid), Cuypers (rijksadviseur) en Koch (leidend architect). Met name de totstandkoming van het restauratieontwerp van het noordportaal geeft blijk van een complex samenspel tussen de drie partijen, waarbij de bevindingen van het onderzoek van Koch bepalend waren voor het eindontwerp. De Stuers profileerde zich tijdens de restauratie als kritische rijksambtenaar ten aanzien van de eerdere plannen van Cuypers en vervulde achter de schermen een belangrijke sturende rol.

Koch heeft een grotere invloed gehad op het resultaat van de restauratie dan tot nu toe werd aangenomen. Hij stond weliswaar in nauw contact met rijksadviseur Cuypers, maar werd betaald om zelf ontwerpen te leveren. De Zwolse architect speelde een grote rol in het restauratieonderzoek, was bepalend voor het ontwerp van het noordportaal en heeft met zijn ontwerpen voor onderdelen als de venstertraceringen, de gewelfschilderingen en de consistoriekamer, zijn

stempel gedrukt op deze restauratie. Cuypers had uiteraard de bevoegdheid om Kochs ontwerpen te wijzigen en de Zwolse architect had zijn goedkeuring nodig om het uit te kunnen voeren, maar in veel gevallen werd door de rijksadviseur niets of weinig in het ontwerp aangepast. In de restauratieadviezen van Cuypers werd op de ontwerpen van Koch zelfs vaak niets op- of aangemerkt.

Deze gang van zaken geeft aanleiding om meer aan-

dacht te schenken aan de exacte 'bemoeijingen' van de uitvoerende architecten bij grote restauraties, in relatie tot het aandeel en de invloed van rijksadviseur Cuypers. Verder onderzoek bij andere restauratieprojecten, kan wellicht verhelderen of de rol van Koch in Zwolle exemplarisch is voor de rol van lokale architecten in de negentiende-eeuwse, rijks gesubsidieerde restauratiepraktijk.

NOTEN

- 1 Anoniem, 'De Groote of St. Michaëlskerk', *Zwolsche Courant* 31 augustus 1896.
- 2 Zie: A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect 1850-1918*, Zwolle 1995, 107-113; C.J. van der Peet en G.H.P. Steenmeijer (red.), *De rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwdienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, 219.
- 3 Van Leeuwen 1995 (noot 2), 241.
- 4 Deze archieven zijn ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), het Nederlands Architectuurinstituut (NAI) in Rotterdam, het Historisch Centrum Overijssel (HCO) in Zwolle en het Nationaal Archief (NA) in Den Haag.
- 5 Het artikel is een bewerking van de masterthesis van de auteur: *Restaureren op rijksadvies: P.J.H. Cuypers en de restauratie van de Grote- of St. Michaëlskerk in Zwolle 1875-1898*, Universiteit Utrecht, juli 2012, begeleider dr. M. Hurx. Raadpleeg voor een gedetailleerd overzicht van het verloop van de restauratie en de concrete restauratiewerkzaamheden de masterthesis via <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2012-0906-200642/UUindex.html>.
- 6 Van Leeuwen 1995 (noot 2), 94.
- 7 Verder bestond het College van Rijksadviseurs uit C. Leemans (directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden), A.J. Enschedé (gemeentearchivaris in Haarlem), C. Vosmaer (kunstercriticus en redacteur van de Nederlandsche Spectator), J. Weissenbruch (schilder en tekenaar) en J.R.T. Ortt (hoofdinspecteur van Waterstaat).
- 8 Zie de discussie tussen De Stuers en Cuypers bij de restauratie van de Sint-Servaaskerk in Maastricht in J. Perry, *Ons fatsoen als natie: Victor de Stuers 1843-1916*, Amsterdam 2004, 181-183.
- 9 Van der Peet en Steenmeijer 1995 (noot 2), 175-176.
- 10 Gemeente Zwolle, 'Koch & Koch: een architectenfamilie rond 1900', *Informatieblad Monumentenzorg en Archeologie* 16 (december 1992), 1-3.
- 11 Het bureau W. en F.C. Koch werd ingeschakeld bij de nieuwbouw van de neoromaanse kerk te Heino (1867), de in neorenaissance opgetrokken kerk te Gramsbergen (1878) en een kerk in neogotische stijl in Genemuiden (1883).
- 12 Gemeente Zwolle 1992 (noot 10), 3-8.
- 13 J. Erdtsieck, 'Een restauratie in de 19e eeuw, de Grote kerk van de ondergang gered', *Zwols Historisch Tijdschrift* 15 (1998) 2, 46-50.
- 14 Bestek en voorwaarden wegens het vernieuwen en herstellen van de oude ramen en bijbehorende in de Groote of Michaëlikerk, 5 februari 1875, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 15 Notulen van de vergadering van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst 22 februari 1875, NA, 2.04.40.06 archief Rijksadviseurs, inv.nr. 1.
- 16 F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, Den Haag 1975, 38.
- 17 Advies College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 25 februari 1875, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 18 Notulen van de gecombineerde vergadering van kerkvoogden en notabelen 8 maart 1875, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 452.
- 19 *Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst* (1879), uitgegeven door het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Den Haag 1921, platen 15-16 en 25-33.
- 20 Uit de correspondentie tussen Cuypers, Koch en de Hervormde gemeente blijkt dat Van den Bergh en Hezenmans enkel een seconderende functie hadden.
- 21 Brief van de kerkvoogdij aan de minister van Binnenlandse Zaken, 20 februari 1882, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 452.
- 22 Cuypers was in ieder geval zelf zeer content met zijn restauratieontwerpen voor de Sint-Michaëlskerk. Hij gaf namelijk in april 1879 aan dat hij de plannen graag terug wilde hebben van het kerkbestuur, zodat hij deze naar München kon sturen voor een daar in juli te houden kunsttentoonstelling. De minister had Cuypers opdracht gegeven om voor deze tentoonstelling een selectie te maken van tekeningen en plannen van de 'vaderlandsche monumenten van geschiedenis en kunst'. Brief Cuypers aan de kerkvoogdij, 8 april 1879, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 23 Een vergelijking van doorsneden van de kerk is alleen niet mogelijk, omdat hiervan geen ontwerpen van Koch bewaard zijn gebleven. Hetzelfde geldt voor de zuid- en westgevel, omdat hier juist tekeningen van Cuypers van ontbreken. De doorsneden van Cuypers geven, gelijk aan de plattegrond, ook geen grote wijzigingen weer ten opzichte van de bestaande toestand (uitgezonderd de profilering van de vensters).
- 24 Daarnaast heeft Cuypers in de plattegrond de bestaande toestand van het interieur in hoofdlijnen weergegeven en heeft hij de vorm van de absis van de oudere Romaanse voorganger getekend. Het is niet duidelijk of dit laatste op fantasie of op aantoonbaar bewijs is gebaseerd. Deze absis wordt in de documentatie nergens vermeld.
- 25 Ook is de sacristie (stovenhok) op het ontwerp van Cuypers hoger, voorzien met blindnissen en is het venster links hiervan verder naar beneden doorgetrokken.
- 26 Brief van Cuypers aan de kerkvoogdij, 17 december 1878, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 27 Advies van Cuypers en Van den Bergh aan de minister van Binnenlandse Zaken, 24 augustus 1882, NA, 2.04.13 archief BiZa/Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, inv.nr. 1473.
- 28 Brief van Koch aan de Commissie voor de Restauratie van de Sint-Michaëlskerk te Zwolle, 20 september 1882, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.
- 29 Advies Cuypers en Hezenmans, 8 augustus 1883, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.
- 30 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975, 274.
- 31 Brief van De Stuers aan Cuypers, 8 maart 1886, NAI, archief Bureau Cuypers, inv.nr. g162.
- 32 Deze dienden niet rond, maar accoladevormig te zijn. Tevens moesten de kruisbloemen in de nissen hoger geplaatst worden.
- 33 Brief van Mulder aan De Stuers, 9 juli 1886, NAI, archief Bureau Cuypers, inv.nr. g162.
- 34 Brief van De Stuers aan Cuypers, 8 maart

- 1886, NAI, archief Bureau Cuypers, inv.nr. g162.
- 35 Perry 2004 (noot 8), 184.
- 36 F.C. Koch, *Toelichting van de in potlood genomen copieën, naar oude schilderijen*, 28 februari 1886, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 37 F.C. Koch, *Toelichting van de in potlood genomen copieën, naar oude schilderijen*, 28 februari 1886, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 38 Brief van De Stuers aan Cuypers, 8 maart 1886, NAI, archief Bureau Cuypers, inv.nr. g162.
- 39 Enige wijziging had Koch later nog aangebracht ten aanzien van het venster op de eerste verdieping. Bij nader onderzoek tijdens de inspectie in juni bleek dat het bovenste deel van het venster niet blind was geweest, maar met glas in lood was gevuld.
- 40 Brief van Koch aan de minister van Binnenlandse Zaken, 17 juli 1886, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.
- 41 Brief van Koch aan de kerkvoogden, 21 mei 1892, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 42 Advies Cuypers en Van den Bergh, 24 augustus 1882, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.
- 43 Advies Cuypers en Van den Bergh, 20 december 1882, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.
- 44 Bij de vensters aan de noord- en zuidzijde van de kerk werden de in 1876 gemaakt ontwerpen van Cuypers toegepast.
- 45 Brief van de minister aan de commissie voor de restauratie der Sint-Michaëlskerk te Zwolle, 9 mei 1883, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.

J. VROMEN MA is architectuurhistoricus en eigenaar van Belfort Bureau voor Cultuurhistorie en Monumenten. In 2012 rondde hij de Master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht

cum laude af met de eindschrijft *Restaureren op Rijksadvies: P.J.H. Cuypers en de restauratie van de Grote- of St. Michaëlskerk in Zwolle 1875-1898*.

KOCH'S 'BEMOEIJINGEN'

P.J.H. CUYPERS, F.C. KOCH AND THE RESTORATION OF THE GROTE KERK IN ZWOLLE 1875-1898

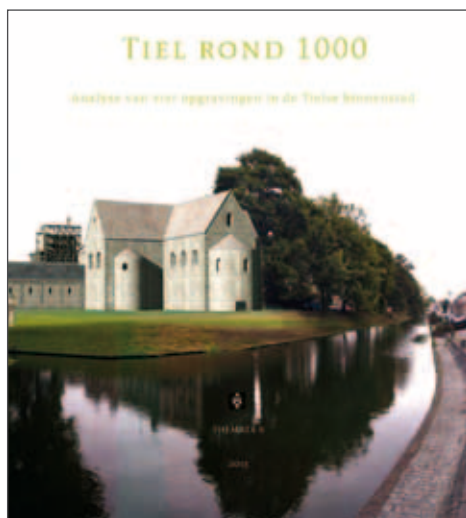
JACCO VROMEN

By the second half of the nineteenth century, the Grote Kerk, or St Michael's Church, in Zwolle was in bad repair indeed. Initially, in 1875, the Reformed congregation only considered repairing the church windows. Eventually, under the supervision of government advisor P.J.H. Cuypers (1827-1921), the church underwent a large-scale restoration. It was one of the largest early restoration projects in which the Board of Government Advisors for Monuments of History and Art played an advisory part. The restoration itself took place under the management of Zwolle's native architect F.C. Koch (1840-1917).

In general, the literature assumes that Cuypers was responsible for the design and that Koch was merely the 'executive' architect. This article qualifies this assumption. The research not only offers a clear overview of the restoration process of the Grote Kerk in Zwolle at the end of the nineteenth century, but also presents a much more balanced view of the relationship between Cuypers and Koch, and sheds light on V. De Stuers' (1843-1916) role in the restoration process. De Stuers, a senior government official at the Home Department, had adopted a critical attitude towards Cuypers' restoration designs and, behind the scenes, played an important steering role in the restoration research.

The sources show that Cuypers greatly influenced the course and scale of the restoration. As government adviser he advocated an overall restoration of the church and personally drew up restoration plans and a budget. And so the initial plan to restore a few windows developed into an overall restoration, in which Koch was not just the implementer of Cuypers' restoration ideas but had a much greater influence on the end result than has been assumed until now. He played a major part in the restoration research, effectively designed the north portal and made his mark on the restoration with his designs for elements such as the window tracery, the vault paintings and the consistory.

As government advisor, Cuypers was of course authorized to make changes to Koch's designs and Koch needed his permission to implement them, but in many instances Cuypers made hardly any changes or none at all. In his restoration advice Cuypers hardly made any comments on Koch's designs either. This shows how attention should also be paid to the exact nature of the 'bemoeijingen' (involvement) of so-called executive architects when analysing the Dutch government-subsidized restoration practice in the nineteenth century.

JAN-WILLEM OUDHOF, ARNO VERHOEVEN EN ILSE SCHUURING

TIEL ROND 1000 ANALYSE VAN VIER OPGRAVINGEN IN DE TIELSE BINNENSTAD

Amsterdam (Universiteit van Amsterdam) 2013, 144 p.,
ills. in zwartwit en kleur, ISBN 978 90 78863 77 9, € 25,00.

MICHEL GROOTHEDDE

EEN VORSTELIJKE PALTS TE ZUTPHEN? MACHT EN PRESTIGE OP EN ROND HET PLEIN 'S-GRAVENHOF VAN DE KAROLINGISCHE TIJD TOT AAN DE STADSRECHTVERLENING

Zutphen (Gemeente Zutphen) 2013, 472 p.,
ills. in zwartwit en kleur, € 39,50.

De Nederlandse archeologie heeft een luxeprobleem. Zowel in steden als in landelijke gebieden wordt voortdurend opgegraven, maar er is te weinig geld om de resultaten volledig uit te werken en te publiceren. Van alle opgravingen tussen 1900 en 2000 is naar schatting de helft nooit uitgewerkt. Om deze enorme hoeveelheid verborgen informatie alsnog deels te ontsluiten, ging in 2008 het NWO-programma *Odyssee* van start. Gedurende de looptijd van het programma, tot eind 2012, hebben in totaal 32 voorstellen om oud onderzoek uit te werken en tot een synthese te bundelen subsidie ontvangen. De resultaten van de *Odyssee*-projecten zijn niet alleen voor archeologen van belang, maar zeker ook voor bouw-, architectuur- en stedenbouw-historici. In deze recensie staan twee recent verschenen publicaties centraal die (deels) vanuit het *Odyssee*-programma zijn gefinancierd. Beide boeken handelen over stedelijke ontwikkeling in de volle middeleeu-

wen, grofweg tussen 850 en 1200, en lenen zich derhalve goed voor een onderlinge vergelijking.

In *Tiel rond 1000* zijn vier oude opgravingen in de stadskern van Tiel uitgewerkt en in de context geplaatst van de reeds beschikbare historische en archeologische informatie. Het boek is het resultaat van een samenwerking tussen Buro de Brug (drs. Jan-Willem Oudhof), de Universiteit van Amsterdam (dr. Arno Verhoeven) en de gemeente Tiel (drs. Ilse Schuurin), en werd op 7 februari 2013 gepresenteerd tijdens een gelijknamig symposium. Een week later, op 14 februari, promoveerde Michel Groothedde aan de Universiteit Leiden op zijn proefschrift *Een vorstelijke palts te Zutphen?* Dat het Zutphense *Odyssee*-project, waarbij eveneens vier oude stadskernopgravingen zijn uitgewerkt, uit kon groeien tot proefschrift is zowel te danken aan de extra geldelijke ondersteuning van de provincie Gelderland en de gemeente Zutphen als aan de

ambitie van Groothedde, die al twintig jaar als stads-archeoloog in Zutphen werkzaam is en derhalve een enorme kennis over de geschiedenis van de stad heeft opgebouwd.

Van beide boeken mocht wat worden verwacht. Van Tiel is uit historische bronnen de betekenis als handelsplaats vanaf de late negende eeuw bekend. Tiel geldt, samen met Deventer, als de voornaamste opvolger van Dorestad, de vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting die in de negende eeuw teloorving. Hoe de ontwikkeling van Tiel verliep vanuit zowel ruimtelijk als sociaal-economisch oogpunt is echter nog verre van duidelijk. De spaarzame archeologische gegevens in combinatie met de historische gegevens hebben geleid tot een werkhypothese, die naar analogie van Dorestad uitgaat van een nederzetting met verschillende functionele zones: een handelszone, een grafelijke zone, een kerkelijke zone en een zone met de veelzeggende aanduiding 'overige wijken' (H. Sarfatij, 'Tiel in de 10e en 11e eeuw. Opvolger van Dorestad in archeologie en historie', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (2001), p. 11-32; E. Verhelst, *De nederzetting Zandwijk*, door een rivier gescheiden van Tiel. Bewoningssporen uit de 10de en 11de eeuw na Chr. in het plangebied Tiel-Binnenheuvel (Amsterdam, 2006), m.n. p. 56; M.H. Bartels en J.W. Oudhof, 'Tiel, opkomst, bloei en ondergang van (het onderzoek naar) de vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting', *Westerheem* 56-6 (2007), p. 440-452).

Het vroeg- en volmiddeleeuwse Zutphen is vanuit historische bronnen juist niet bekend, zodat we aangewezen zijn op archeologisch onderzoek. Dat heeft ook in ruime mate plaatsgevonden, met zeer verrassende resultaten. Groothedde liet de afgelopen jaren zien dat een gebrek aan schriftelijke bronnen niets hoeft te zeggen over de status (of het gebrek daaraan) van een nederzetting. Uit verschillende opgravingen bleek de omgeving van het 's-Gravenhof al 1700 jaar continu bewoond te zijn en bovendien al vanaf de laat-Romeinse tijd versterkt te zijn geweest. Van een tufstenen aula uit de elfde eeuw die al in 1946 was opgegraven door Jaap Renaud werden eind jaren negentig nieuwe delen aangetroffen. Dit voedde niet alleen de discussie onder archeologen maar ook onder mediëvisten over de rol en betekenis van Zutphen voor het graafschap Hamaland en de eventuele betrokkenheid van de Duitse vorsten en/of Utrechtse bisschoppen (Zie bijvoorbeeld de recensies van M. Groothedde e.a. (red.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen*, Zutphen 1999, door J.M. van Winter (in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 2000, p. 435-437) en K. van Vliet (*Signum*, 2001, p. 67-75)).

Tiel rond 1000 opent met een kort inleidend hoofdstuk waarin de reeks onderzoeksvragen wordt geïntroduceerd die al eerder door Bartels en Oudhof is gepubliceerd (zie boven). Hierna volgt een hoofdstuk over het

archeologische onderzoek dat in de binnenstad van Tiel heeft plaatsgevonden. Dit is een nuttig overzicht, dat vooral ook door het kaartje goed laat zien waarop archeologen hun uitspraken over Tiel baseren: slechts in een beperkt deel van de binnenstad is gegraven en per opgraving loopt de kwaliteit uiteen. Door tijdgebrek (waardoor minder diep gegraven kon worden) of gebrekkige verslaglegging is soms veel minder bekend geworden dan in het ideale geval mogelijk zou zijn geweest. Zo is bijvoorbeeld de bijzondere handelswijk aan de overzijde van de Linge, Zandwijk, maar beperkt onderzocht. Een volwaardig archeologisch onderzoek kan er niet meer plaatsvinden omdat de sporen zijn uitgewist door de bouw van het project De Kranshof.

Het zou logisch zijn geweest na de opsomming van de archeologische gegevens ook een overzicht van de historische en fysisch-geografische gegevens op te nemen, zodat een completer beeld ontstaat van de volmiddeleeuwse situatie. Dat is helaas achterwege gebleven, want het boek vervolgt met vier hoofdstukken waarin oud archeologisch onderzoek wordt uitgewerkt. Het argument dat de auteurs aanvoeren voor het niet betrekken van de fysische geografie – er zouden te weinig gegevens zijn voor de binnenstad van Tiel – gaat niet op. Ook al kon het recente booronderzoek van Erik Verhelst – waarbij onder meer onbekende vondstlagen ten zuiden van de binnenstad werden aangetroffen – niet worden meegenomen, dan nog waren er genoeg relevante studies en gegevens om de landschappelijke context te schetsen (N.W. Willemse en E.M.P. Verhelst, *Geologisch onderzoek naar de genese van de Linge in het centrum van Tiel*, Weesp 2012, zie de literatuurlijst aldaar voor oudere studies).

Na een hoofdstuk over het aardewerk in Tiel komen de auteurs in het slothoofdstuk met hun synthese van de ontwikkeling van Tiel tussen 850 en 1300. Hoofddlijn van het betoog is een fasering in vijf periodes die kort samengevat hierop neerkomt: 1) van 850 tot 900 een prestedelijke fase als agrarische nederzetting rond de Sint-Maartenskerk; 2) van 900 tot 950 de opkomst van de handelsnederzetting langs de Linge, waarbij de graven van Teisterbant als koninklijke leenmannen een belangrijke rol hebben gespeeld; 3) van 950 tot 1050 een bloeiperiode waarin de handelsnederzetting is uitgebreid onder het gezag van de bisschop van Utrecht en met steun van de Duitse koning; 4) van 1050 tot 1150 een fase van verval, waarin de Duitse koning zijn interesse in Tiel verliest en de Linge verzandt; 5) van 1150 tot 1300 een fase van transformatie waarin het oude Tiel in 1202 verwoest werd door de graaf van Holland en daarna door de hertog van Brabant is herbouwd volgens de huidige plattegrond.

Positief is dat de auteurs ook hebben getracht een vergelijking te maken met andere steden (paragraaf 8.8). Jammer genoeg is deze nogal summier en bevat hij bovendien een storende tegenstrijdigheid. In vergelijking met Dorestad wordt van Tiel gezegd dat de vroe-

ge handelsfase wel bepalend is geweest voor de latere stadsplattegrond (en in Dorestad niet). In vergelijking met Deventer wordt vervolgens van Tiel gezegd dat de stedelijke ontwikkeling na 1050 nog niet is aangetoond of geheel afwezig is! Hoe kan dan beweerd worden dat de vroege geschiedenis van Tiel bepalend is geweest voor de huidige stadsplattegrond? Dat mag dan gelden voor het gebied langs de voormalige Linge (Westluidensestraat, Koornmarkt en Ambtmanstraat) maar zeker niet voor de rest van de binnenstad. Het is en blijft onduidelijk hoe bepalend de fase tot 1200 geweest is voor de Tielse plattegrond zoals we die vandaag kennen.

Het achterwege laten van een degelijke analyse van het historische bronnenmateriaal wrekt zich op verschillende punten in het betoog. Zo is het allerm minst zeker dat de vermelding *Dioli* uit omstreeks 855 slaat op Tiel. Opmerkelijker is dat de auteurs (evenals veel andere onderzoekers) uitgaan van het bestaan van een 'nieuw opgetrokken stenen burcht' omstreeks 950. Bas Aarts deed onlangs opnieuw uit de doeken dat deze lezing berust op een kopieerfout van de originele oorkonde ('De vroege burchten in het oostelijk deel van het rivierengebied (NL/D). Hoofdlijn met opmerkingen in de marge', in: B. Aarts, W. Landewé, B. Olde Meierink en F. Vogelzang (red.), *Ambitie in steen. Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland*, Wijk bij Duurstede 2012, 37-53, m.n. 40-42).

Naar alle waarschijnlijkheid was er oorspronkelijk sprake van een 'nieuwe stenen kerk' (de Sint-Walburgkerk) en niet van een nieuwe stenen burcht. Uitsluitel over deze kwestie zal er hopelijk komen als de resultaten van de opgravingen in het Dominicuskwartier (het meest westelijke deel van de binnenstad) zijn uitgewerkt en gepubliceerd. De verwachtingen ten aanzien van dit rapport zijn hooggespannen, zo laten ook de auteurs van *Tiel rond 1000* herhaaldelijk blijken. Op het symposium meldde Jan van Renswoude (ACVU-HBS) al wel dat er een ringwalburg is aangetroffen die vermoedelijk tussen 900 en 1200 heeft gefunctioneerd.

Voorlopig blijft er onduidelijkheid over het nederzettingsmodel met verschillende functionele zones. De handelszone langs de Linge is inmiddels redelijk bekend, maar op de vraag waar de koninklijke/grafelijke hof heeft gestaan van waaruit de belangrijke Tielse tol werd geheven blijven meerdere antwoorden mogelijk. De auteurs geven de voorkeur aan het 'Sint-Walburg-complex', maar evengoed kan er geopteerd worden voor de hypothese van Sarfatij, die de monding van de Linge in de Waal voorstelde. Oude kronieken (Van Leeuwen 1789; Rink 1836) vermelden dat in de omgeving van de huidige Tolhuiswal en Waalstraat bij laag water muurwerk tevoorschijn kwam. Bovendien is in dat deel van de stad nooit gegraven. Het is ook in dit opzicht jammer dat de auteurs van *Tiel rond 1000* de lezer het zicht op een breder perspectief onthouden. Het boek bevat tevens teveel slordigheden om weten-

schappelijk serieus genomen te worden. Zo ontbreken er in de literatuurlijst drie titels waarnaar in de voetnoten wordt verwezen en is de downloadlink naar de bijlagen vijf maanden na de verschijning nog steeds niet geactiveerd.

De dissertatie van Michel Groothedde over Zutphen is van een heel ander laken een pak. Groothedde reserveert de eerste zeven hoofdstukken om zijn onderzoek te introduceren en de lezer in te wijden in zowel de archeologische, de historische én de landschappelijke context van het volmiddel eeuwse Zutphen. Daarna volgen drie hoofdstukken waarin oud archeologisch onderzoek wordt uitgewerkt. Subtiel bouwt Groothedde de spanning verder op met twee hoofdstukken over enkele aanverwante onderwerpen (houtschool- en metaalproductie, muntslag en relieken), een reconstructie van de Zutphense aula en een uitgebreide rondgang door het Duitse rijk op zoek naar vergelijkbare aula's van vorsten en bisschoppen. Wie volgehouden heeft – Groothedde schrijft zeer toegankelijk maar met een hoge informatiedichtheid en gebruik van jargon en onvertaald Latijn – is niet alleen benieuwd welke conclusies Groothedde uiteindelijk zal trekken, maar ook zeer doordrongen van de complexiteit om vanuit een veelheid aan (gebrekkige en soms dubieuze) gegevens tot een synthese te komen.

De belangrijkste kwestie betreft het duiden van de bouw van de tufstenen paltsaula die – let wel! – zeer moeizaam gedateerd kon worden in de eerste helft of het midden van de elfde eeuw. Daarnaast kon Groothedde vaststellen dat de aula in zijn oorspronkelijke vorm slechts korte tijd – tot omstreeks 1100 of enige tijd daarna – heeft gefunctioneerd en daarna ingrijpend is verbouwd. Door de uitgebreide vergelijking met contemporaine aula's overtuigt Groothedde de lezer bovendien van het unieke karakter van de Zutphense aula, die enkel zijn gelijke kent onder vorstelijke paltsaula's. Probleem is echter dat er geen enkele historische aanwijzing is voor koningsbezoeken aan Zutphen. Wie kan verantwoordelijk gehouden worden voor de bouw en vanuit welke motieven? Groothedde verwerpt een adellijke kandidatuur van mogelijke troonpretendenten als Otto van Hammerstein, de Ezoon Liudolf, Godschalk van Zutphen of Otto II van Zutphen. Het moet voor hen schier onmogelijk geweest zijn over de benodigde bouwmaterialen te beschikken en bovendien is het niet aannemelijk dat zij Zutphen hebben gekozen voor de bouw van een vorstelijke aula en niet één van hun stamburchten.

Groothedde veronderstelt een andere gang van zaken, waarbij hij uitgaat van de hypothese dat de burcht en het graafschap Zutphen oorspronkelijk een ongedeeld koningsleen zijn. Zonder dat dit expliciet in de schenkingsoorkonde van 1046 wordt genoemd, acht hij het goed mogelijk dat keizer Hendrik III ook het *oppidum* (de burcht) Zutphen had geconfisqueerd en

aan de Utrechtse bisschop schonk, naast de grafelijkheid. Dit zou ook het geval geweest kunnen zijn bij de eerdere confiscatie en schenking door Hendrik II aan bisschop Adelbold rond 1021. Om zijn argument kracht bij te zetten betreft de auteur ook de situatie in Deventer erbij. Daar is in de schriftelijke bronnen al vanaf de Karolingische tijd sprake van omvangrijk koningsgoed. In de tiende eeuw wordt dat koningsgoed echter eerst grotendeels geschonken aan het Mauritiusklooster in Maagdenburg, en later, in 1046 – als het op de een of andere manier weer is teruggevallen aan de koning – als omvangrijk koningsdomein (met munt en tol) aan de bisschop van Utrecht. Groothedde ziet daarin een afnemende economische betekenis van Deventer voor de koning en een toenemende economische betekenis voor de Utrechtse bisschop, wiens handelaren vanouds al in Deventer onder koninklijke bescherming actief waren. Hij denkt dat tot aan de schenking van 1046 ter plaatse van de latere bisschopshof een koninklijke domeinhof heeft gelegen. Die koninklijke hof zou dan omgebouwd zijn tot of vervangen door een nieuwe bisschopshof, die verrees naast de kort daarvoor (vanaf 1040) nieuwgebouwde Lebuïnuskerk.

Om ervoor te zorgen dat de vorst toch over een eigen palts kon beschikken zou de bisschop hebben voorgesteld in Zutphen een nieuwe koningspalts te bouwen, aangezien er in Deventer geen ruimte zou zijn in het dichtbebouwde centrum van de nederzetting. Bernold zou daarmee hetzelfde hebben gedaan als zijn voorganger Adelbold in Utrecht deed: een bisschoppelijk en koninklijk paleis bouwen na de voltooiing van de Dom. Bernold bouwde na de voltooiing van de Lebuïnuskerk in Deventer een bisschoppelijk paleis in Deventer en een koninklijk paleis in Zutphen. De aanwezigheid van *foreesten* (koninklijke banwouden) rond Zutphen, de wildban aan beide zijden van de IJssel, de visrechten en aanwasrechten ziet Groothedde als historische aanwijzingen dat uit oorspronkelijk koningsgoed in 1046 een nieuw paltsdistrict ontstond.

Het is vooral de verdienste van Groothedde dat hij na een gedegen analyse van het historische en archeologische bronnenmateriaal zijn synthese ver durft door te voeren en zo met een originele nieuwe hypothese komt (bisschop Bernold als bouwer van een paltsaula voor de vorst). Naast het hoofdonderwerp, de tufstenen palts, biedt het proefschrift ook uitgebreide informatie over de ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting Zutphen tussen 850 en 1200, een cruciale periode voor de stadswording. Ook het betrekken van Deventer in het betoog is van meerwaarde: de relatie tussen beide nederzettingen verdient meer aandacht en Groothedde geeft daarvoor een goede aanzet. Terecht pleit hij op de slotpagina's ook voor meer onderzoek naar paltsen in Nederland en meer aandacht voor de Europese wortels van ons land.

Toch vallen er enkele ongerijmdheden in het betoog te constateren, bijvoorbeeld wat de rol van de Sint-Wal-

burgiskerk betreft en het daaraan verbonden kapittel. Bastemeijer heeft de vroegste (tufstenen) bouwphase van de kapittelkerk gedateerd op het midden van de elfde eeuw en toegeschreven aan een samenwerking tussen bisschop Bernold en de Duitse koning ('De Sint-Walburgskerk te Zutphen. De zesde kerk van bisschop Bernold van Utrecht', in: *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 88 (1997), p. 8-20), wat zeer goed overeen zou komen met de bouw van de tufstenen aula volgens de lezing van Groothedde. Opmerkelijk genoeg plaatst Groothedde de stichting van het kapittel al in 1025 en schrijft deze toe aan bisschop Adelbold. Een gelijktijdige ontwikkeling van aula en kapittelkerk zou toch meer voor de hand liggen. Ook houdt hij de Utrechtse bisschoppen nog verantwoordelijk voor de aanleg van een tufstenen binnenversterking rond het paltscomplex en kapittelimmunitet omstreeks 1125, terwijl hij tevens betoogt dat de bisschoppen vanaf 1100 de greep op Zutphen kwijtraken en de graven van Zutphen als hun leenmannen steeds meer macht naar zich toe trekken.

Ten slotte een korte opmerking over de vraag wat deze boeken in algemene zin toevoegen aan de kennis over stedelijke ontwikkeling in de noordelijke Nederlanden tussen 850 en 1200. Hoe verschillend de boeken ook zijn, na lezing houd ik toch een onbestemd gevoel dat Tiel en Zutphen ten aanzien van hun middeleeuwse ontwikkeling weleens meer op elkaar zouden kunnen lijken dan tot nu toe gedacht wordt. Allereerst is er de vergelijkbare ligging aan een grote rivier op een splitsing met een kleinere rivier. De dynamiek van deze rivieren heeft bovendien een belangrijke rol gespeeld in de ruimtelijke ontwikkeling van de nederzettingen. Dan is er de prominente rol van de grafelijkheid (Hamaland/Zutphen en Teisterbant) en de betrokkenheid van de Utrechtse bisschoppen en Duitse koningen. En is het toevallig dat in beide nederzettingen rond 900 een ringwalburg is aangelegd waarbinnen een aan Walburga gewijde kerk is verrees? K. van Vliet dateert de stichting van het Tielse Sint-Walburgsklooster kort na 916, toen graaf Waldger van de West-Frankische koning Karel de Eenvoudige Walburgareliken kreeg om in Tiel naar voorbeeld van de kerkbouw in de palts van Attigny een aan deze heilige gewijde kerk te stichten (*In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht, 695-1227*, Zutphen 2002, 160-162). In Zutphen is bij gebrek aan archeologisch onderzoek niets bekend over een eventuele oudere voorloper van de elfde-eeuwse Sint-Walburgiskerk. Veelal wordt op gezag van J.W. Boersma aangenomen dat de Zutphense kerk pas in 1105 door bisschop Burchard aan Walburga is gewijd, maar dit is niet meer dan een veronderstelling op basis van een vergelijking met de (veel beter onderzochte) Groningse Sint-Walburgkerk ('De Groninger St.-Walburgkerk en haar bouwheer', in: J.W. Boersma e.a. (red.), *Groningen*

1040. *Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Bedum 1990, 175-192). Toekomstig historisch en archeologisch onderzoek zal moeten uitwijzen of de stichting van de Zutphense Sint-Walburgiskerk (via de Hamalandse graven) niet eveneens met Karel de Eenvoudige in verband gebracht kan worden. Karel trachtte eind negende, begin tiende eeuw zijn aanspraken op Oost-Francië kracht bij te zetten door een reeks kerkstichtingen gewijd aan Walburga, een heilige die in de vroegchristelijke tijd vooral in Oost-Francië werd vereerd.

Naar dit soort aspecten en vragen, die het lokale niveau overstijgen, kan nu (opnieuw) gekeken worden. Als de Odyssee-rapporten ook tot dergelijk vergelijkend onderzoek leiden, zal de bijdrage van de archeologie aan de kennis over middeleeuwse stadsontwikkeling werkelijk ten volle benut worden.

MARCEL IJSSELSTIJN

WIM WEVE

HUIZEN IN DELFT IN DE 16DE EN 17DE EEUW

Zwolle 2013, 264 p., ill. in zwartwit en kleur,
ISBN 978 90 663 03386, € 24,95.

In het afgelopen decennium zijn monografieën over verschillende Nederlandse steden verschenen, die als doel hadden het historische huizenbestand in de betreffende plaats te onderzoeken. Studies over bijvoorbeeld Bergen op Zoom, Edam, 's-Hertogenbosch en Zaltbommel laten zien hoe gelaagd de historische bebouwing van onze steden is en hoezeer die steden onderling van elkaar kunnen verschillen. Verschil in materiaalgebruik en constructie, maar ook in conjunctuurbeweging maken elke stad tot een unieke dataset. Historische huizen zijn daarmee een unieke bron voor de stadsgeschiedenis. *Huizen in Delft* is een belangrijke aanvulling op onze kennis van het Nederlandse huizenbestand, in een regio waar de enige andere plaats waar serieus huizenonderzoek plaatsvindt Leiden is. Gelegen tussen Rotterdam, dat in 1940 voor goed zijn oude huizen verloor, en Den Haag, waar toemeloze sloop en stadsvernieuwing nog steeds een van de speerpunten van het stadsbestuur lijken te zijn,

biedt de stad Delft een uitstekend uitgangspunt voor een diepgravend onderzoek naar oude huizen.

De auteur, Wim Weve, werkte 25 jaar als monumentenambtenaar en bouwhistoricus voor de gemeente Delft en werd in het jaar voor zijn pensionering door zijn werkgever in de gelegenheid gesteld *Huizen in Delft* te schrijven. In een tijd waarin overheden zich terugtrekken op hun wettelijke taken en onderzoek door 'beleidsmakers' steeds meer als luxe wordt gezien, is dit een intelligente beslissing geweest. De auteur kan – getuige de 28 publicaties van zijn hand die in de literaturopgave van het boek zijn opgenomen – niet worden verweten stil te hebben gezeten in de voorbije periode. Maar het betreft hier vooral lokale publicaties met een zeer beperkte reikwijdte. Met *Huizen in Delft* ligt dat anders: hiermee is voor een veel groter publiek en in een veel geconcentreerdere vorm kennis neergelegd, waarvan het belang de stadsgrenzen van Delft ruimschoots overschrijdt. Het boek bestaat uit drie

delen, losjes geïnspireerd op de oude serie *Das deutsche Bürgerhaus*. Deel een is getiteld 'De huizen in de stad en het stadsbeeld'. Het tweede deel heet simpelweg 'Typologie', terwijl het derde deel 'Constructieve en decoratieve aspecten' als titel draagt. Deze opzet alleen al verradert dat Weve een veel ambitieuzere studie voor ogen stond dan het klassieke artikel 'Delft als stad van zestiende-eeuwse woonhuizen' van zijn leermeester Coen Temminck Groll in de bundel *Delftse Studiën* uit 1967.

Het vertrekpunt van het eerste deel is de Delftse stadsbrand van 1536. Stadsbranden zorgen voor groot-schalige wederopbouw, zodat het huizenbestand als een tijdschapsule kan worden beschouwd en er veel gebouwen uit één periode vertegenwoordigd zijn. Aan de hand van een fascinerend schilderij dat van de verbrande stad werd gemaakt, wordt ingegaan op de houten stad die Delft tot 1536 zou zijn geweest, op houten voorgevels en weke daken. Over de bebouwing van voor de brand is weinig bekend, maar duidelijk is wel dat Delft toen al lang geen houten stad meer was. Nader archiefonderzoek zou wellicht nog meer duidelijkheid kunnen scheppen in de toestand voor de brand, maar dat is voor dit onderzoek achterwege gebleven (p. 23). Toch is niet alle bebouwing van voor de stadsbrand verdwenen. In het deel dat bij de brand werd gespaard zijn resten gevonden die verder teruggaan in de tijd. Bij de behandeling van Oosteinde 173 – 'het oudste huis van Delft' – is de redenatie echter moeizaam. Op basis van de gevelarchitectuur met afgekapte arkeltoerentjes, houtskelet met peerkraalprofileringen en gesneden telmerken is het inderdaad mogelijk dat we hier met een gebouw te maken hebben dat ouder is dan 1536, hoewel deze elementen ook nog in de jaren veertig van de zestiende eeuw werden toegepast. De dendrochronologische datering van de kapconstructie uit 1994 wees echter op een kapdatum van het hout in 1568 (+/- 6). Zonder in te gaan op de methodische haken en ogen van dit soort dateringen zonder wankant, laat Weve de bouwhistorische kenmerken prevaleren en kiest hij voor een veel vroegere datering (p. 28-29). Daarbij verwijst hij naar archeologisch onderzoek, dat zou hebben aangetoond dat 'het huis rond het midden van de 15e eeuw moet zijn gebouwd', zonder daarbij argumenten te noemen. Iets verderop lijkt de datering echter weer in het midden te worden gelaten. De dateringen van woningen in voormalige kloostervleugels of het Heilige Geesthuis roepen minder vragen op.

Nadat elementen van huizen in het verbrande gebied, daterend van voor de brand zijn behandeld, is het de beurt aan zestiende-eeuwse huizen van na de brand. Met uitgebreide beschrijvingen wordt getoond hoe de gevels zich in de zestiende en zeventiende eeuw hebben ontwikkeld. Met name voor gevels met overkragingsbogen – 'Dordtse gevels' – is veel descriptieve aandacht. Hierbij is het soms storend dat de tekst en de afbeeldingen uit de pas lopen, zodat er moet wor-

den gebladerd om de beschreven gevels te kunnen zien.

Het aan de huistypologie gewijde tweede deel van het boek haakt aan bij eerdere typologische huizenstudies, zoals het proefschrift van de al genoemde Temminck Groll uit 1963, of aan *Utrecht. De huizen binnen de Singels*. Typologie als indelingsprincipe kan zeker bruikbaar zijn, al kleven er – zoals Weve zelf ook stelt (p. 101) – grote nadelen aan. 'Wanneer is iets een variatie op een thema en wanneer een afzonderlijk type? Is de hoofdvorm in één fase ontstaan of bij een of meer latere wijzigingen?' Ook het gebruik, de status en de plaats van een huis binnen de stedelijke topografie hebben invloed op de vorm van het bouwvolume. Niettemin is het tweede deel geheel gewijd en ingedeeld aan de hand van verschillende 'huistypen': het diepe huis zonder verdieping, het diepe huis met verdieping(en), het diepe huis met tweebeukige indeling, het diepe huis met kap en dwarskapje(s) et cetera. Op deze wijze worden maar liefst tien verschillende typen onderscheiden, waarbij het onvermijdelijk is dat veronderstelde typen door elkaar gaan lopen of dat er te grote vraagtekens blijven bestaan over de individuele bouwgeschiedenis, iets wat bij huizenonderzoek vrijwel onvermijdelijk is. Hierdoor gebeurt het al snel dat de veronderstelde typering te weinig is onderbouwd. Daarbij wrekt zich ook de toch wel erg beschrijvende aanpak waarvoor in *Huizen in Delft* is gekozen. Er is veel aandacht voor in de panden aangetroffen bouwsporen, balklagen en muurwerk, maar veel minder voor de vraag waar zich gang, trap, stookplaats en andere elementen bevonden. Lang niet altijd zijn bouwfaseringen en dateringen goed te volgen, en het feit dat tekst en afbeeldingen wederom stevig uit de pas lopen, belemmert het begrip. Afbeeldingen staan soms pagina's verder, en niet alle beschreven voorbeelden zijn ook daadwerkelijk geïllustreerd, wat veel vruchteloos geblader oplevert.

Door de veelheid aan typen, de vele voorbeelden van huizen die tijdens hun bestaan zijn gewijzigd en de beschrijvende aanpak wordt een gedegen analyse node gemist. Wat is nu de meerwaarde van de typologische indeling? Welke kennis wordt erdoor gegenereerd? En wat is de betekenis van de diversiteit van het huizenbestand voor de stad Delft? Het is jammer dat een dergelijke analyse achterwege is gebleven en de lezer hier aan het einde van het tweede deel slechts naar kan raden.

Voor het derde deel geldt dit bezwaar gelukkig wat minder, al overheerst ook hier het beschrijvende karakter van de aangetroffen voorbeelden. In verschillende hoofdstukken wordt aandacht besteed aan kelders, vloeren en houtskeletten en andere constructieve en decoratieve onderdelen. Door deze thematische indelingen worden de onderdelen compact gepresenteerd, waardoor zij als vergelijkingsmateriaal voor andere steden zonder meer bruikbaar zijn. Over de

constructiewijze van de huizen wordt nu ook iets meer duidelijk. In Delft kwamen na 1536 nog slechts verdiepingshoutskeletten voor. De begane grond was toen reeds versteend. Een uitzondering betrof huizen zonder verdieping.

Nadat kapconstructies, trappen, stookplaatsen, vensters en deuren zijn behandeld, houdt het boek abrupt op. Er is geen samenvatting en geen inbedding van de onderzoeksresultaten in de bredere context van het Hollandse huizenlandschap. *Huizen in Delft* is daarmee een uitgebreide verzameling waarnemingen, die de auteur in de afgelopen 25 jaar in de stad heeft kunnen doen. In die zin is het boek een waardevolle publicatie, omdat de verzamelde gegevens in ieder geval niet verloren gaan. Maar een synthetiserende studie waarin de huizen van Delft worden geschetst in hun ontwikkeling, is het zeker niet. Daarvoor was een andere opzet nodig geweest. Het onderzoeksmateriaal en de lange tijdsspanne waarover het onderzoek zich uitstrekt, hadden zich daar zeker voor geleend. Bouw-historisch onderzoek mag mijns inziens geen doel op

zichzelf zijn, maar moet leiden tot een beter begrip van de stadsgeschiedenis, constructiegeschiedenis, materiaalgebruik en andere aspecten van het historische spectrum. De waarde van het boek ligt daarom primair in het documentaire karakter ervan; voor synthetiserende kennisontwikkeling is meer analytisch onderzoek vereist.

Huizen in Delft is genereus uitgegeven. Het is gebonden, heeft een stofomslag, een leeslint en het is doorlopend in kleur geïllustreerd. De vormgeving is over het algemeen helder, waarbij het hinderlijk uit de pas lopen van tekst en illustraties een fors punt van kritiek is. Ondanks dit en de eerder genoemde bezwaren is het echter een pluspunt dat het boek er is, en dat de gegevens over de Delftse huizen nu voor andere onderzoekers beschikbaar zijn.

GABRI VAN TUSSEN BROEK

